

BİR KAVRAM OLARAK İNSAN HAKLARI VE ÇEŞİTLİ AÇILARDAN SINIFLANDIRILMASI

HUMAN RIGHTS AS A CONCEPT AND ITS CLASSIFICATION ACCORDING TO VARIOUS CRITERIA

Mahmut GÖKPINAR*

Özet: İnsan Hakları günlük hayatın içinde bir sorun olarak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kamusal yetkinin kullanımına ilişkin tartışmaların merkezindedir. İnsan hakları pozitif hukuktan bağımsız olup hatta onun bir adım da önünde gitmektedir. İnsan haklarının devamlı olarak bir gelişim çizgisinde olması, ister istemez insan haklarının sınıflandırılmasını gündeme getirmiştir. Öyle ki insan hakları, kavramın ilk ortaya çıktığı andan itibaren değişik kriterlere göre ayrımlara tabi tutulmuş ve sınıflandırılmışlardır. İnsan haklarını belirtip sınıflandıran çok sayıda liste ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Temel Hak ve Özgürlükler, Kamu özgürlükleri, İnsan Onuru, İnsancı Hukuk, Klasik İnsan Hakları Sınıflandırılması, Statü Hakları, Kuşaklara Göre İnsan Hakları Sınıflandırılması

Abstract: Human rights as an issue of everyday life is at the center of debate regarding the use of public powers both at the national and international level. The existence of human rights is not depended upon the positive law; it goes one step further than the positive law. A continuous line of development of human rights has rendered its classification inevitable. Indeed, human rights, soon after the concept emerged, has been subjected to categorization; accordingly human rights has been classified in reference to different criteria. For this reason, a great number of lists have emerged. These lists specify human rights under different category.

Keywords: Human Rights, Fundamental Rights and Liberties, Civil Liberties, Human Dignity, Humanistic Law, Classic Human Rights Classification, Statutory Rights, Human Rights Classification According to Generation

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

GİRİŞ

Günümüz hukuk ve siyaset gündeminin en başta gelen belki de kendisinden en çok söz edilen konularından biri insan haklarıdır. Konu, gerek teorik düzeyde gerekse günlük hayatın içinde bir sorun olarak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kamusal yetkinin kullanımına ilişkin tartışmaların merkezindedir. Bugün insan hakları olgusundan hareket etmeyen veya insan haklarını referans noktası olarak almayan herhangi bir hukuksal, sosyo-politik proje daha başlangıcında kabul görme şansını kaybetmiştir. Bu durum devletler açısından da geçerlidir. Sadece iç hukuklarını insan haklarına dayandırmayan değil, uluslararası alanda da insan hakları duyarlılığıyla hareket etmeyen devletlerin meşrulukları, net bir şekilde sorgulanmaktadır.¹ Bir siyasal sistemin etiği olarak, hukuk devleti ve demokrasi kurumları açısından da meşruiyetin kaynağını teşkil etmektedir. Başta devletler olmak üzere, kişiler, gruplar, çeşitli tüzel kişiler, insan haklarını korumayı ve gerçekleştirmeyi en temel amaçları olarak belirlemektedir.²

Bu durum öyle bir hal almıştır ki, politikasının temel niteliğini, insan haklarını düzenli bir şekilde ihlâl etmek üzerine kuran devletler bile insan hakları çerçevesinde bir söylem geliştirmeyi, bir zorunluluk olarak hissetmektedirler.³ Tüm devletler insan haklarına anayasalarının başında yer vererek, devletin, insan haklarına saygılı, hattâ insan haklarına dayalı olduğunu hüküm altına almaktadırlar.⁴ Çünkü modern insan hakları düşüncesi, birey-devlet ilişkilerinde bireyi öncelikli olarak tercih eden ve devleti bireyin haklarını korumaya yönelik tabir yerindeyse ehveni şer gören yaklaşıma dayanmaktadır. Devletin varlık nedeni bireyin temel hak ve özgürlüklerini korumaktır.⁵ Bu yönüyle insan hakları Anayasa Hukuku'nun konusunu oluştururken diğer yönleriyle aynı zamanda bir uluslararası hukuk kurumudur.⁶ Şöyle ki

¹ Mustafa Erdoğan, "İnsan Hakları ve Türkiye", YTD, Sy.21, 1998, s. 136.

² Ali Rıza Çoban, "İnsan Haklarının Felsefi Temelleri", YTD, Sy.21, 1998, s. 187.

³ Erdoğan, Türkiye, s.136.

⁴ Çoban, s. 187.

⁵ Zühtü Arslan, "Postmodern Söylem ve İnsan Hakları", İçinde: Anayasa Teorisi, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 96.

⁶ Feyyaz Gölcüklü/Şeref Gözübüyük, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, 11. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 4.Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara 2003, s. 1.

tüm insanlık tarihi boyunca devam etmiş ve bundan sonra da devam edecek olan zayıf ile çeşitli yönlerden güçlü olanlar arasındaki savaşın amacı ve konusu, her zaman için insan hakları, bireyin temel hak ve özgürlükleri davası olmuştur. Bugün uluslararası toplum ve uluslararası hukukta bireyler haklarıyla var olup bu çerçevede yer almaktadırlar.⁷ Uluslararası hukuk ağırlıklı olarak uluslararası andlaşmalardan oluşmakta, bölgesel ve evrensel ölçekteki uluslararası insan hakları sözleşmeleri de uluslararası hukukun en önemli, en temel parçasıyken⁸ diğer taraftan da başta Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Konseyi (AK) olmak üzere bölgesel ve uluslararası nitelikteki insan hakları andlaşmaları (sözleşme), İnsan Hakları Hukuku'nun içeriğini ve kaynağını oluşturmaktadır. Bu yönüyle aralarında çift taraflı bir ilişki söz konusu olmaktadır.⁹ Ancak hemen belirtilmelidir ki, insan haklarını düzenleyen, sağlayan normlar, önce iç-ulusal hukuklarda oluşmuştur.¹⁰ İngiliz, Amerikan ve Fransız Bildirileri ve sonrasında da çağdaş anayasaların başlangıç bölümünde yer alan temel hak ve özgürlükler, öncelikle bir ulusal hukuk belgeleridir ve birbirlerinden esinlenmişler, birbirlerini hemen hemen aynı ifadelerle tekrarlamışlardır. Ama hepsi sonuçta bir ulusal hukuk eseri, birer ulusal hukuk düzenlemesidir; başka bir ifadeyle birer iç hukuk normları toplamıdır. Ancak burada önemli olan konu şudur ki, bu ulusal hukuk normları, uluslararası insan hakları normlarını oluşturduktan sonra, bizzat kendileri de meydana getirmiş oldukları bu hukukun etki alanı içine girmişlerdir.¹¹

1- Tarihsel Bir Kavram Olarak İnsan Hakları

Öğretide, insan haklarını, insanlık tarihi kadar geriye götüren görüşler¹² de olmakla birlikte bu olgunun, modernitiyle birlikte var olduğu görüşü daha hakimdir. Buna göre, insan hakları devletin meş-

⁷ Güliz Aksun Uluç/Ahsen Armağan, "Avrupa İnsan Hak ve Özgürlükleri Hukukunda Türkiye'nin Bitmeyen Serüveni", *YTD*, Sy.22, 1998, s. 1374.

⁸ M. Emin Zararsız, "Devletin Egemenliği Kavramı ve İnsan Haklarının Korunması", *YTD*, Sy.21, 1998, s. 21-23.

⁹ İlhan Akbulut, "İnsan Hakları", *İHİD*, No:719, 1991, s. 1.

¹⁰ Bahri Savcı, "İnsan Hakları Üzerine, Uluslararası Alanda, 'Norm-İlkeler' ve Türk İç Hukuku", *AÜSBFD*, C.XXXV, No:1-4, 1980, s. 9.

¹¹ Ayhan Döner, *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2003, s. 9.

¹² Bu yöndeki görüşler için bkz. Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları*, 7.Baskı, Ankara 1993, s. 17.; Savcı, *İnsan Hakları*, s. 7.; Döner, s. 9.

ruluğu çerçevesinde ileri sürülen teoriler, özellikle de sosyal sözleşme ve doğal haklar doktrini ile yakından ilgilidir.¹³ Hemen belirtilmelidir ki, toplumsal yaşam içinde hiçbir olgu kendiliğinden ortaya çıkamamıştır. İnsan hakları gibi siyasal yönü bulunan ve ideolojik değerleri yoğun olarak barındıran kavramların ortaya çıkışı da uzun bir tarihsel sürece dayanmaktadır. Bu süreçte, kavramlar, olgular önce insanın düşünce dünyasında ortaya çıkmış sonra da ilke ve kurumlar halinde toplumda yer almıştır. İnsan hakları da işte böyle bir sürecin ürünüdür.¹⁴ Ancak önemli olan, konunun teorik düzeyde kendisine bir yer bulması değil; bir siyasal ve hukuksal yapılanma içinde hayata geçme imkânı bulmasıdır. Bu nedenle insan hakları olgusunun tarihi, düşünsel düzeyde ortaya çıktığı andan itibaren değil; gerçekleşme yolunda başlayan mücadele gününden itibaren başlamalıdır.¹⁵

İnsan hakları, özellikle, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinden (İHEB) ve İkinci Dünya Savaşından sonra, gerek savaş sırasında gerek öncesinde işlenen insanlık suçlarına karşı, bir tepki olarak çıkmış,¹⁶ uluslararası düzeyde önem kazanmıştır. Savaşın galipleri, zaferlerini aynı zamanda totalitarizme karşı bir başarı olarak gördüler ve tüm dünyanın da böyle kabul edip algılamasını sağlamak için BM nezdinde insan haklarını bir dünya barışı projesi olarak sundular.¹⁷ BM Andlaşması'nın daha önsözünde insan hakları kendisine yer bulmuş, Örgüt'ün amaçlarından birinin, insan haklarının korunması olduğu kabul edilerek yeni dünya düzeninin felsefesi ortaya konmuştur.¹⁸

¹³ Mustafa Erdoğan, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2011, s. 2. , (Teori).

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, "İnsan Haklarının Felsefi Temelleri", YTD, Sy.21, 1998, s. 121.

¹⁵ Bahri Savcı, İnsan Hakları (Kanunilik Yoluyla Korunması), AÜSBFY, Ankara 1953, s. 4.

¹⁶ Z.Gönül Balkır, Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Yayımlanmış Profesörlük Takdim Tezi, KÜY, Kocaeli 2009, s. 84.

¹⁷ Erdoğan, Teori, s. 3.

¹⁸ Tarihsel süreç içerisinde, özellikle de XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan dönemi, insan hakları çağı olarak nitelemek mümkündür. Bu dönemde, insan haklarının sadece teorik düzenlemelerde yer almasıyla yetinilmeyip, bu hakların fiilen kullanılabilmesi ve etkili bir güvenceye kavuşturabilmesi için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bütün bunların sonunda günümüzde insan haklarının kurumsallaşması, korunup güvenceye alınması bir iç hukuk ve anayasa sorunu olmaktan çıkıp uluslararası bir nitelik kazanması sağlanmıştır. Bkz. Murat Yanık, "1982 Anayasası'nın İnsan Hakları Anlayışının Uluslararası Belgeler ve Anayasa

2-İnsan Hakları İle İlgili Kimi Kavramlar

a)İnsan Hakları, Temel Hak ve Özgürlükler, Kamu Özgürlükleri

İnsan haklarına verilen bunca öneme, kendisine yüklenen pozitif değere¹⁹ tüm kamusal eylem ve işlemler vesilesiyle ondan söz edilmesine rağmen, bu kavram ile ifade edilen hakların neler olduğu konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır.²⁰ Kimi zaman, 'insan hakları nedir' sorusuna karşılık değerli olduğu düşünülen insan haklarının bir listesi verilmeye çalışılmaktadır. Liste, insan haklarının tanımı hakkında bir ipucu verse de, kavram ile liste arasında orta seviyede de olsa bir ayırım vardır.²¹ Kimi zamanda, insan haklarının, evrensel, geri alınamaz, devredilemez ve mutlak olduğu,²² kişinin sırf bir insan olması nedeniyle sahip olduğu hakların bütünü olduğu²³ ileri sürülmektedir. Ancak kendi başına tartışmalı olan bu özelliklerin sayılıp sıralanmasıyla, insan hakları ortaya konulmuş olamaz. Olsa olsa, genellikle üzerinde uzlaşılan özellikler olan, evrensellik, geri alınamazlık, devredilemezlik, insan olmaktan kaynaklanma ile insan haklarının ne olduğu değil; sadece bazı özellikleri belirtilmiş olur.²⁴

Öğretide bu yaklaşımlar yerine insan haklarının anlamı nedir ya da insan hakları ne tür bir düşüncedir sorusuna cevap vermenin daha anlamlı olacağı²⁵ belirtilmekte ve çeşitli tanımlar yapılmaktadır: İnsan haklarını, insan hakları biliminden hareketle tanımlayan ve İHEB kalemle alıp ona son halini verenlerden biri olan ünlü Fransız Hukukçu Rene CASSIN'a göre insan hakları bilimi, "*bütünü, her insanın kişiliğinin gelişmesi için vazgeçilmez olan hakları ve özgürlükleri belirleyerek, insan onurundan hareketle insanlar arasındaki ilişkileri inceleme konusu yapan sosyal*

Mahkemesi Kararları Işığında Değerlendirilmesi", *GÜHFD Prof. Dr. Attila Özer'e Armağan*, C.XII, Sy.1-2, 2008, s. 34.

¹⁹ Harun Tepe, "İnsan Hakları:Kavram, Kapsam ve Ölçüt", İçinde: *Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları*, Der.:Selda Çağlar, Beta Yayınları, İstanbul 2010, s. 2.

²⁰ Döner, s. 19;Tepe, s. 2.

²¹ Jack Donelly, "Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights", *The American Political Science Review*, Vol.76, No.2, 1982, s. 304.

²² Bu yöndeki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Tepe, s. 2.

²³ Bu yöndeki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Çev.:Mustafa Erdoğan/Levent Korkut, Yetkin Yayınevi, Ankara 1995, s. 19.; Döner, s. 19.

²⁴ Tepe, s. 2.

²⁵ Donelly, *Human Dignity*, s. 304.

bilimlerin bir dalıdır."²⁶ Tümdengelim yöntemine göre yapılan bu tanımda insan hakları, bir bilim olarak nitelendirilmekte, bu bilimin ölçütü insan onuru, konusu ise buna saygıyı sağlayan hakların ve özgürlüklerin araştırılması olmaktadır.²⁷

Bir başka tanımda insan hakları, "*pozitif hukuk tarafından tanınmış olsun olmasın, belli bir tarihsel aşamada insanların sahip olmaları gerekli sayılan bütün haklar*" olarak belirtilmektedir.²⁸ İnsan hakları, onurlu bir yaşam sürdürebilmek için gerekli olduğu düşünülen hakların bütünüdür.²⁹

İnsan haklarının pozitif hukuktan bağımsız olduğunu hattâ onun bir adım önünde gittiğini açıkça ortaya koyan bu tanımlara göre, bir hakkın insan hakkı olabilmesi için mutlaka hukuksal bir düzenlemeye konu olması gerekli değildir. İnsan hakları kavramı gerek ulusal gerekse uluslararası hukukta pozitif hukuka taşınmamış olan hakları da içermektedir.³⁰ Varlıkları pozitif hukuktan bağımsız olup, geçerliliklerini, üstün bir ahlâki ilkeden almaktadırlar.³¹ Öğretide bu durum "somut insan hakları" ve "soyut insan hakları" ayrımı yapılarak da ele alınmakta, insan hakları kavramı ile tüm insanlara tanınması gereken hakların anlatılmak istendiği, buna soyut anlamda insan hakları deneyeceği, bu anlamda insan haklarının "olanı" değil "olması" gerekeni" göstereceği belirtilmektedir.³² Her ne kadar, İHEB, AIHS gibi sözleşmeler aracılığıyla insan hakları ortaya konmaya çalışılmışsa da insan haklarının söz konusu soyut olma özelliğinden dolayı, bir insan hakları katalogu-listesi oluşturulamamıştır.³³ Buna göre, soyut anlamdaki insan haklarının bir bölümünün, hukuksal güvenceye kavuşturulması, pozitif hukuk tarafından düzenlenip bunun bir parçası haline getirilmesi durumunda ise somut insan haklarından söz edilecektir.³⁴

²⁶ Aktaran, Ö.İbrahim Kaboğlu, Kolektif Özgürlükler, DÜHFY, Diyarbakır 1989, s. 19.

²⁷ Kaboğlu, Özgürlük, s. 19.

²⁸ Bülent Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s. 14.

²⁹ Oktay Uygun, "İnsan Hakları Kuramı", İçinde: Kamu Hukuku İncelemeleri, Der.:Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul 2011, s. 8.

³⁰ Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayınevi, Ankara 2007, s. 23.

³¹ Mustafa Erdoğan, "Başörtüsü, İnsan Hakları ve Teamüller", İçinde: Anayasa ve Özgürlük, Der.: Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınevi, Ankara 2002, s. 111.

³² Gölcüklü/Gözübüyük, s. 30.

³³ Zafer Gören, Anayasa Hukuku, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006, s. 351.

³⁴ Gölcüklü/Gözübüyük, s. 30.

İnsan hakları, artık insan olmanın en temel şartı olarak kabul edilmektedir. Bu haklara sahip olmayan bir kişi, insan olma niteliği bakımından eksiktir. Düşünce özgürlüğü olmadığı için düşüncelerini açıklayamayan; inanç özgürlüğü olmadığı için istediği dine inanıp gereklerini yerine getiremeyen; mülkiyet hakkı olmadığı için çalışarak kazandıklarına sahip olamayan ve diğer birçok hakkı kullanamayan bir kişi, insan olma niteliğinden yoksundur.³⁵ Bu yönüyle insan hakları, herkesin sahip olduğu bir değerdir. Bir insan, belli bir işi yapması, belli bir rolü icra etmesi veya belli görevleri yerine getirmesi dolayısıyla bu hakları kazanamaz. Bunlar, sadece insan olmasından dolayı ona aittir.³⁶ Başka bir ifadeyle, insan hakları önceden “insan (ın) hakları” olarak adlandırılan olgunun yeni adıdır.³⁷ Filozof Jacques Martin’in belirttiği gibi: “İnsan bir kişi, bir bütün, kendisinin ve kendi eylemlerinin bir efendisi olması *dolayısıyla haklara sahiptir ve sonuç olarak insan, herhangi bir amaca yönelik bir araç değildir, fakat bir amaçtır. İnsan saygı gösterilme hakkına sahiptir, hakların konusudur, haklara sahiptir. Bunlar, insanın insan olması yüksek gerçeği dolayısıyla insana borçlu olunan şeylerdir.*”³⁸

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, insan hakları, benzer kavramlar olan ve öğretilerde kullanılan, “kamu hürriyetleri”, “temel hak ve özgürlükler”,³⁹ “medenî haklar”, “vatandaş hakları”⁴⁰ gibi kavramlardan, onları da içine alan daha geniş bir anlama sahiptir⁴¹ ve insan değerini korumayı, insanın maddî ve manevî varlığının bir bütün olarak geliştirilmesini, hayata geçmesini amaçlayan kuralların bütünüdür.⁴²

³⁵ Oktay Uygun, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, TODAİ Yayınları, Ankara 1996, s. 6.

³⁶ Maurice Cranston, “İnsan Hakları Nelerdir?”, Çev.:Atilla Yayla, İçinde: Sosyal ve siyasal Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 314.

³⁷ Cranston, s. 311.

³⁸ Aktaran, Cranston, s. 314.

³⁹ Bu tür kullanımlar için bkz. Algan, s. 23.

⁴⁰ Bu tür kullanımlar için bkz. Tanör, İnsan Hakları, s. 15.

⁴¹ Algan, s. 23.

⁴² Esra Atalay, “Yargısal Temel Haklar”, İçinde: Prof. Dr. Şükrü Postacıoğlu’na Armağan, DEÜHFY, İzmir 1997, s. 438.; İnsan hakları, genel olarak, daha çok olması gereken alanında kalan veya sadece platonik bildirilene geçen bir ‘ulaşılacak hedefler programı’ olup ‘ideal bir haklar’ listesidir. Kapanı, Hürriyet, s. 14.; Tanör, İnsan Hakları, s. 15.; Atalay, Temel Haklar, s. 438.; Pozitif hükümlerden çok moral inançlara dayanmakta olup, insanların eylemlerine rehberlik etmektedir. Nihat Bulut, Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, XII Levha Yayınları, İstanbul 2009, s. 9.; Ayn Rand, “İnsan (ın) Hakları”, Çev.:Atilla Yayla, İçinde: Sosyal ve siyasal Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 317.

Buna karşılık kamu hürriyetleri, temel hak ve özgürlükler ise insan hakları denilen olması gereken'in, "idealin", gerçekleşen pozitif hukuka aktarılmış olan bölümüdür.⁴³ Devletten önce de var olan insan haklarına devlet güvencesinin sağlanmasıdır.⁴⁴ Bu süreç "norm öncesi durumdan norm aşamasına geçiş" olarak da adlandırılabilir. İnsan hakları pozitif hukukla temasa girmeden önce gerek düşünsel düzeyde gerekse hak talebi ve mücadelesi şeklinde beliren hayata geçme çabasıyla reel düzeyde, hukuk öncesi oluşum sürecinden geçerler. Bu süreç, insan haklarının tüm kategori veya kuşaklarında yaşanmış olup, insan haklarının toplumsal dayanağını ifade etmektedir. Özgürlük ve eşitlik uğruna yürütülen köle isyanları ve köylü hareketleriyle gündeme gelen bu mücadele ilk yazılı insan hakları belgesi olan 1776 tarihli Virginia Anayasası'nın başında yer alan Haklar Bildirisi (*Bill of Rights*) ile pozitif hukukun parçası olmuşsa da söz konusu sürecin ilk tamamlanma örneği asıl Fransız Devrimi ve onun ürünü olarak ortaya çıkan 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile simgelenir.⁴⁵

İnsan haklarıyla pozitif hukuk arasında çift yönlü bir ilişki söz konusudur. İnsan hakları, pozitif hukukça düzenlendiği ölçüde hayata geçecek iken, pozitif hukukta, insan hakları gibi üst ilkeye dayanarak, kurallaşık kurumsallaştıkça değer kazanacaktır.⁴⁶ Bu yönüyle insan hakları, pozitif (aktüel) hukuk düzenlerinin değer ölçüsüdür. Mevcut hukuk sistemlerinin iyileştirilmesinde başvurulacak ilk ve temel standarttır.⁴⁷ Başka bir ifadeyle insan hakları, bizatihi hukukun kendisi değildir ancak her koşulda adaleti gerçekleştirip hayatın bir parçası haline getirecek olan hukukun türetileceği referanslardır.⁴⁸

⁴³ Başka bir ifadeyle kamu özgürlükleri, temel hak ve özgürlükler, insan haklarının pozitif hukuk tarafından düzenlenip tanınan, korunan ve sınırlandırılan, somut özellikleri belirgin olan kısmına karşılık gelmekte olup anayasal sistemlerin de temel amacını teşkil etmektedir. Algan, s. 23.; Gören, Anayasa, s. 352.; Meltem Caniklioğlu Dikmen, "Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız", İçinde: Mahmut Tevfik Bırsel' e Armağan, DEÜHFY, İzmir 2001, s. 462.

⁴⁴ Gören, Anayasa, s. 352.

⁴⁵ Mithat Sancar, "Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü yada İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki", içinde: Devlet Akli Kıskaçında Hukuk Devleti, Der.: Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 115.

⁴⁶ Yekta Güngör Özden, AYM'nin 30. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni Açılış Konuşması, İçinde: İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1994, s. 107.

⁴⁷ Erdoğan, Teamüller, s. 111.

⁴⁸ Ioanna Kuçuradi, "Etik İlkeler ve Hukukun Temel İlkeleri Olarak İnsan Hakları", HFSA, 13. Kitap, 2004, s. 38.

İnsan haklarıyla temel hak ve özgürlükler arasındaki belirtilmesi gereken diğer bir fark ise insan haklarının, herkese karşı ileri sürülebi- len mutlak nitelikte haklar iken; temel hak ve özgürlüklerin bu niteli- ğinin olmadığıdır. Bunların büyük bir kısmı, özellikle de ekonomik ve sosyal haklar ile siyasal haklar bir anayasada düzenlendikleri oranda ve biçimde ileri sürülebilir. Öğretide söz konusu özelliklerinden dolayı bunların gerçek anlamda insan hakları olarak nitelendirilemeyeceğini belirten görüşler bulunmaktadır.⁴⁹ Daha çok Alman hukuk terminolo- jisinde yerleşik bir kavram olan⁵⁰ temel haklar terimi, Federal Alman Anayasası'nın özgürlükleri düzenleyen ilk bölümünün başlığının adı- dır. Bu terim, gerek 1961 gerekse 1982 Anayasaları ile Türk Hukukuna da girmiştir. 1982 Anayasası'nın İkinci Kısmı "Temel Haklar ve Ödev- ler" başlığını taşımaktadır.⁵¹

İnsan hakları kavramı karşılığında kullanılan bir başka terim ise kamu özgürlükleridir. Temel haklar gibi, insan hakları denen ideal programın hayata geçip gerçekleşmiş kısmıdır.⁵²

Diğer taraftan kamu özgürlükleri ile temel hak ve özgürlükler arasındaki farklar da şöyle belirtilebilir: Kamu özgürlükleri, adlî, idarî yargı tarafından; temel hak ve özgürlükler ise anayasa yargısı tara- fından korunur. Kamu özgürlükleri, sadece devlet ile birey arasında, temel hak ve özgürlükler ise bireylerin kendi arasında da hüküm ve

⁴⁹ Bu yöndeki görüşler için bkz. Atalay, Temel Haklar, s. 439.

⁵⁰ Kapani, Hürriyet, s. 14.

⁵¹ Temel haklar terimi, yerleşik anayasal terim olarak, iç hukukumuz bakımından Anayasada düzenlenmiş insan hakları anlamına gelmektedir. Öğretide, buna da- yanak olarak da Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri belirtilirken kullanılan, 1961 Anayasasındaki, 'insan haklarına dayalı', 1982 Anayasasındaki, 'insan haklarına saygılı' ifadeleri gösterilmektedir. Buna göre, her iki Anayasa da insan haklarını bir ilke olarak değerlendirmekte; buna karşılık temel haklar terimi ile anayasada yazılı olan pozitif insan hakları kastedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atalay, Temel Haklar, s. 439.; Ancak öğretide temel hak kavramının beraberinde temel olmayan hak kavramını getireceği, bunun göreceli olacağı, kesin olarak geçerli ol-mayan ölçütlere dayanarak hak ve özgürlükler arasında bir hiyerarşi yaratılma-ması gerektiği de belirtilmektedir. Kaboğlu, Özgürlük, s.18.; Buna karşılık, terimde geçen 'temel' sözcüğüyle bir hiyerarşi yaratılmadığı, ilgili insan hakkının anayasal koruma ve tanımadan faydalandığının ifade edildiği, anayasal korumadan yarar-lanan tüm hak ve özgürlüklerin birer temel hak olduğu vurgulanmaktadır. Kemal Gözler, Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, C.II, Ekin Yayınevi, Bursa 2011, s. 487.

⁵² Kamu özgürlükleri, insan haklarının devlet tarafından tanınmış ve başta Anayasa olmak üzere pozitif hukuka girmiş bölümüdür. Belli insan hakları, Anayasa ve ka- nunlar tarafından düzenlenmiş, sınırları belirtilmiş böylece bireylerce doğrudan kul- lanılabilir niteliğe kavuşturulmuştur. Kapani, Hürriyet, s.14. Dolayısıyla her kamu özgürlüğü bir insan hakkıdır; ama her insan hakkı bir kamu özgürlüğü değildir.

sonuç doğurur. Kamu özgürlüklerinden sadece gerçek kişiler yararlanabilirken, temel hak ve özgürlüklerden tüzel kişiler de yararlanabilir. Dolayısıyla her temel hak ve özgürlük, bir kamu özgürlüğüdür. Ama her kamu özgürlüğü, bir temel hak ve özgürlük değildir.⁵³

b) Hak ve Özgürlükler

Hukukun en önemli sorunlarından birini, birbirinden ayırt edilmesi güç olan hak ve özgürlük kavramları oluşturmaktadır. Çoğunlukla birlikte kullanılsa da, zıt görüşlerin varlığına⁵⁴ rağmen, genellikle bunların aynı kavramlar olmadığı dile getirilmektedir.⁵⁵ Diğer taraftan Anayasal ve yasal metinlere, yargı kararlarına ve doktrine bakıldığında hak ve özgürlük sözcüklerinin, birbiri yerine ya da birlikte kullanıldığı da görülmektedir.⁵⁶ 1961 ve 1982 Anayasaları “Temel Haklar-Temel Hürriyetler” kavramlarını adeta eş anlamlı gibi kabul etmiştir. (1961 Anayasası; İkinci Kısım/md.10-62; 1982 Anayasası; İkinci Kısım/md.12-74)⁵⁷ Benzer şekilde, 1961 Anayasamızın pek çok alanında esin kaynağı olan 1949 tarihli Alman Anayasası da⁵⁸ “Temel Haklar” başlığı altında ‘özgürlükleri’ düzenlemiştir.

⁵³ Gözler, s.488.; Bu konuda bir özet yapmak gerekirse, bu konuda en geniş kapsamlı terim insan haklarıyken; bunu kamu özgürlükleri takip etmektedir. Temel hak ve özgürlükler ise daha dar bir anlama sahiptir. İnsan hakları terimi dışındaki söz konusu bu iki terimin varlığı, hak ve özgürlükler ile Devlet-siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi de kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Tunaya, s.187.

⁵⁴ Bu yöndeki görüşler için bkz. Ahmet Mumcu/Elif Küzeci, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Turhan Kitapevi, Yenilenmiş 4.Baskı, Ankara 2007, s. 10.

⁵⁵ Bu yöndeki görüşler için bkz. Muhlis Öğütçü, “Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk Işığında İnsan Hakları Alanında Bazı Kavramlar”, *DEÜHFD, C.7, Özel Sayı*, 2005, s. 558.; Kaboğlu, Özgürlük, s. 13.; Gözler, s. 481.

⁵⁶ Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 4. Baskı, İstanbul 1980, s. 481; Gözler, s. 481.; Kaboğlu, Özgürlük, s. 13.; Uygun, Kuram, s. 4.

⁵⁷ Örneğin 1961 Anayasasının 20. maddesinde, ‘düşünce hürriyeti’ düzenlenmiş diğer taraftan da 25. maddesinde “gazete ve dergi çıkarma hakkından” söz edilmiştir. Benzer şekilde, 1982 Anayasasının ‘Bilim ve Sanat Hürriyeti’ başlığını taşıyan 27. maddesinde “herkes bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme hakkına sahiptir” ifadesi yer almaktadır.

⁵⁸ Alman Anayasasının Türkçe metni için Bkz. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eyul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-Almanya%202009-276.pdf>, s. 217.

Örneğin 1961 Anayasasının 20. maddesinde, ‘düşünce hürriyeti’ düzenlenmiş diğer taraftan da 25. maddesinde “gazete ve dergi çıkarma hakkından” söz edilmiştir. Benzer şekilde, 1982 Anayasasının ‘Bilim ve Sanat Hürriyeti’ başlığını taşıyan 27. maddesinde “herkes bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme hakkına sahiptir” ifadesi yer almaktadır.

Hak kavramı, toplumsal hayata geçişle birlikte ortaya çıkmıştır. İnsanların doğuştan sahip oldukları bir takım hak ve özgürlüklerinin olduğunu kabul eden devlet, bunları koruyup, çeşitli güvencelerle destekleyeceğini ilan etmiştir. İnsanlar da bu güvenceler karşısında devlet tarafından getirilecek bazı sınırlamaları kabul etmişlerdir.⁵⁹ Hak ile hukuk arasında, çok yakın ve çok yönlü bir ilişki bulunmaktadır.⁶⁰ Hukukun en temel fonksiyonu, hakların nasıl ve hangi şartlarda doğup, nasıl kullanılıp, sona ereceğini ortaya koymaktır.⁶¹ Hukuk, köken olarak da aslında hak demek olup hakların bütünü, hukuku meydana getirmektedir. Hakların yok sayıldığı, çiğnendiği durumlarda aslında hak mücadelesinin yanı sıra hukuk mücadelesi de verilmektedir.⁶²

Hukukun temelini oluşturan⁶³ hak kavramı her şeyden önce olması gereken, başka bir ifadeyle, doğru olan toplumsal ilişkileri belirleyen bir ahlâk ilkesidir. Bir insan nasıl ki, hayatını idame ettirebilme yolunda fiilde bulunduğu zaman doğru amaçlar seçmek ve onları gerçekleştirebilmek için bir ahlâk yasasına ihtiyaç duyarsa, benzer şekilde, toplumsal yaşamda da insan doğası ve hayatını devam ettirebilmek gerekleriyle bağdaşır bir toplumsal sistem kurmak için ahlâk ilkelerinden, hak kavramına ihtiyaç duyulur.⁶⁴ Hakkın, hiçbir kimsenin, hiçbir yerde, hiçbir şekilde, adalete ağır bir ihlâl teşkil etmeksizin, mahrum bırakılmayacağı şey olduğu dikkate alındığında, kavramın adalet ile olan ilişkisi de anlaşılacaktır.⁶⁵

⁵⁹ Anıl Çeçen, İnsan Hakları, Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 23.

⁶⁰ Çeçen, Haklar, s. 25.

⁶¹ Mumcu/Küzeci, s. 16.

⁶² Hukukun varlık nedeni, hakların korunması, hayata geçirilmesi, her bireyin bunlardan fiilen yararlanmasıdır. Hukuk bir bina ise hak bu binayı ayakta tutan ana kolonlarıdır. Bu kolonlardan bir tanesinin çökmesi binanın da çökmesine yol açacaktır. Hakkın yok sayıldığı, çiğnendiği, herkesin eşit olarak yararlanmadığı bir yerde hukuk yoktur. Dolayısıyla hak ile hukuk birbirleriyle bütünleşmiş iki kavramdır ve birbirlerinden ayrı olarak düşünülemezler. Her hukuk sisteminin en başta gelen, olmazsa olmaz temel görevi, hakların hayata geçirilmesini sağlamaktır. Çeçen, Haklar, s. 25.; Hukukun konusu, amacı, insandır. Düzenlediği alanlar da insanla bir şekilde ilişkilidir. Yekta Güngör Özden, 6 Eylül 1981 de Türkiye Barolar Birliğinde düzenlenen "Adalet Yılımı Açış" toplantısında yapmış olduğu konuşma, İçinde: İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1994, s. 100.

⁶³ Çoban, İnsan Hakları, s. 188.

⁶⁴ Ayn Rand, "Kolektif Haklar", İçinde: Sosyal ve Siyasal Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 325.

⁶⁵ Hak kelimesinin başta İngilizce olmak üzere birçok dildeki karşılıklarının, iki te-

Diğer taraftan haklarla ilgili bir iddia, başka bir ifadeyle, “buna hakkım var”, bir hatırlatma ya da bir referanstan ibaret değildir; bu, aynı zamanda, bir fiilde bulunulmasına ilişkin güçlü bir talebin de temelidir. Bu talep de, hak sahibinin ayrıcalıklı konumuna dayanan, özgül sosyal pratikler dizisini devreye sokar. “Bir hakkı talep etmek, şeyleri gerçeğe dönüştürür.”⁶⁶ Bu yönüyle hak, özgürlüğün somutlaşmış bir

mel siyasi ve özellikle de ahlaki anlamı vardır. Bunlardan ilkinde, bir şeyin doğru (haklı) olduğundan, doğru (haklı) bir fiilden söz edilir. Örneğin fakirlere yardım etmek doğrudur; hırsızlık yapmak yanlıştır. Burada hareket noktası, istenen fiilin ‘doğruluğu’ ve ödev yükümlüsünün ‘doğru olanı’ yapma borcudur. Ancak belirtilmelidir ki, (A)’nın (X)’e sahip olması hali ‘doğru’ olmakla birlikte, (X)’i yapma hakkına sahip değilse; bazı açılardan hak sahibi olma durumuna göre daha zayıf bir konumda olacaktır. Örneğin sadece doğruluk, başka değerlendirmeler karşısında doğası gereği üstünlük sağlayamaz. Başka bir ifadeyle, bir hakkın yokluğunda, (A), (X)’i yapmaya özel olarak yetkili değildir. Ayrıca (A)’ya sağlanan korumalar onun tasarrufunda değildir; (A) hak taleplerini ileri sürmeye yetkili değildir ve bunun sonucunda da ödevli olana özel olarak bağımlı durumdadır. Cranston, s. 314.; Donnelly, İnsan Hakları, s. 19.; Ögütçü, s. 558. İkinci anlamda ise, bir kimsenin bir şey için bir hakka sahip olduğundan, o şey üzerindeki yetkisinin söz edilir. Hak, hukuk düzeni tarafından tanınan yetkidir. Daha net ifade etmek gerekirse hak, ‘yasal yetkidir’. Hak, sahibine bir şeyi yapabilme yetkisi verirken, başkalarına da bu yetkinin kullanılmasına engel olmama, saygı gösterme yükümlülüğü getirir. (X)’i yapma hakkına sahip olmak, (X)’e sahip olmaya, ondan yararlanmaya özel olarak yetkili olmak demektir. Yetki anlamında hak, sahibine mevcut hukukî durumu değiştirme veya yeni bir hukukî sonuç yaratma imkânı verir. Doğal olarak da muhatabına bir sorumluluk yükler. Polisin ehliyet sorma yetkisi gibi. Bu konuda da hakkın sahibi serbesttir. Kişi hakkını kullanmaya zorlanamaz. Hak sahibi, takdir hakkının da sahibidir. Tüm bu unsurlar, hakkın özünü oluşturmaktadır. Genellikle de hak sözcüğü hukukta bu ikinci anlamında kullanılır. Bu anlamda hak kavramı, özgürlük kavramını da içine alır; ancak herhangi bir şeyi devletten ya da onun aracılığıyla bireylerden isteme yetkisi olarak düşünüldüğünde, ondan farklı bir anlam taşır. Tüm haklar, sahibine, olumlu yada olumsuz bir istekte bulunma yetkisi verir. Böylelikle haklar, hem negatif hem de pozitif taleplerin dayanağını oluşturur. Başka bir ifadeyle, talep edilebilirlik bir hakkın doğasında vardır. Fransa’da 2007 yılında kabul edilen ve “Yargı Önünde Talep Edilebilir Konut Hakkı” adlı Kanun, içerisinde bulunan talep edilebilirlik ibaresi nedeniyle eleştirilmiş, bunun gereksiz bir nitelime olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric Sales, “Yargı Önünde Talep Edilebilir Konut Hakkı’nın İki Yönü”, Çev.: Begüm Yıldız, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 95-98.; Donnelly, İnsan Hakları, s. 19.; Kaboğlu, Özgürlük, s. 14.; Çoban, İnsan Hakları, s. 188-189.; Mumcu/Küzeci, s. 16.; Ögütçü, s.558. : Uygun, Kuram, s. 4.; Vahap Coşkun, “İnsan Hakları Kapsamı Üzerine Tartışmalar ve Liberal Perspektif”, İçinde: Prof. Dr. Ergun Önen’e Armağan, MÜHFY, İstanbul 2003, s.578;Mustafa Erdoğan, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi Yayınları,3.Baskı, Ankara 1999, s. 163.; Bulut, Sosyal Haklar, s. 7.

⁶⁶ Donnelly, İnsan Hakları, s. 20.

halidir.⁶⁷ Özgürlüğü, sosyal çerçevede tanımlayıp, tasvip eder.⁶⁸ Başka bir ifadeyle, hak, özgürlüğün hayata geçme aracıdır. Örneğin hak arama özgürlüğü, dava açma, adil yargılanma hakkı ile gerçekleşir.⁶⁹ Hak, başta Anayasa olmak üzere kanunlar ve diğer yazılı hukuk belgeleriyle, özgürlükleri gerçekleştirmek için kişiye tanınmış yetkiler⁷⁰, devlet iktidarının tanıdığı imkânlardır.⁷¹ Örneğin, belli bir yaşa gelen herkesin oy kullanma hakkı Anayasa ile güvence altına alınmıştır.⁷² Bu yönüyle hak ve özgürlüklerin tümü, kamu özgürlükleridir.⁷³

Öğretide bu hakların hukuksal haklar olduğu, dolayısıyla hukuktan doğacağı, bunun yanında akdî ve ahlâkî hakların da olduğu, akdî hakların sözleşmeden, ahlâkî hakların ise doğruluk ilkelerinden doğacağı belirtilmektedir.⁷⁴ İki kişi arasında yapılan sözleşme ile taraflardan biri bazı haklar elde etmiş, diğer taraf ise bazı yükümlülükler altına girmiş olabilir.⁷⁵ Örneğin kira sözleşmesi ile kiracı, belli bir ücret karşılığında kiraladığı evde oturma hakkını elde eder.⁷⁶ Bir hak iddiası, hak sahibine yetki ve talep dışında, tanınma-saygı gösterilme iddiasını da getirir. Hak, kişiye, hakkın konusunda, genel veya bir özel ilişkiye bağlı olarak yararlanma yetkisinin tanınmasını istemeyi, ona saygı gösterilmesini meşru olarak beklemeyi sağlar. Sırf ahlâkî haklarda bu unsur, talebin meşruluğuna ilişkin inanç şeklinde ortaya çıkarırken⁷⁷ hukuksal haklarda “zorla yerine getirme” ile bu inanç desteklenir.⁷⁸ Başka bir ifadeyle bu haklar, hukuk kurallarınca tanınmaları ve infazlarıyla varlık kazanmakta⁷⁹ ve hukuksal bir korumanın konusunu oluşturmaktadırlar.⁸⁰

⁶⁷ Gözler, s. 480.

⁶⁸ Rand, İnsan, s. 318.

⁶⁹ Gözler, s. 480.

⁷⁰ Tunaya, s. 87.; Erdoğan, Demokrasi, s. 163.

⁷¹ Ögütçü, s. 559.

⁷² Uygun, Kuram, s. 4.

⁷³ Tunaya, s. 187.

⁷⁴ Donnelly, İnsan Hakları, s. 22.

⁷⁵ Uygun, Kuram, s. 4.

⁷⁶ Uygun, Kuram, s. 4.

⁷⁷ Erdoğan, Demokrasi, s. 163.

⁷⁸ Coşkun, s. 580.

⁷⁹ F. Yonca Yücel, “Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme”, *TBB D*, Sy.91, 2010, s. 338.

⁸⁰ Sales, s. 95. Hemen belirtilmelidir ki, bir hakka sahip olmanın gördüğü saygı ile zorla yerine getirmenin-infazın kolaylık veya işlerliğini, bunun başarı şansını birbirinden ayırmak gerekir. Örneğin bir otomobilin mülkiyet hakkına sahip olma

Diğer taraftan öğretide, hak ve özgürlük kavramlarının aynı anlama geldiği, hak ve özgürlüğün aslında bir tek hukuksal gerçeğin sadece farklı iki yönünü oluşturduğu belirtilmektedir.⁸¹ Buna göre, özgürlük bir haktır; ancak, hak da özgürlükle gerçekleşebilir.⁸² Bunlardan biri olmadan diğeri olamaz. Hayata geçirilecek bir hak yoksa özgürlüğün bir anlamı olmayacağı gibi, özgürlük yoksa hakkın da bir anlam ve değeri yoktur. Hak, özgürlüğün temeli ve konusunu oluştururken; özgürlük ise hakkın gerçekleşme aracıdır.⁸³

Kısaca özgürlük, herhangi bir zorlamaya maruz kalmamak demektir.⁸⁴ Daha somut olarak özgürlük, bireyin özel alanı içinde zorlamadan uzak olması, onun herhangi bir fiili gerçekleştirme imkânlarının haksız yere sınırlanmaması durumudur.⁸⁵ Bir hak olmaktan çok yapabilme gücü niteliğinde olan özgürlük, toplumun bireye tanıdığı serbestçe hareket etme alanıdır.⁸⁶ Bu serbesti, kaynağını insanın doğuşunda bulan, insanın insan olduğu için sahip olduğu bağımsızlığın (otonominin)

durumunda, otomobil hak sahibinin ister garajında beklemekte olsun ister olmasın, ister hak sahibi tarafından ödünç verilmiş olsun olmasın, ister çalınmış daha sonra iade edilmiş olsun isterse olmasın, hırsızın yakalanıp yakalanmadığı önemli olmaksızın, hak sahibi otomobili üzerinde mülkiyetten kaynaklanan hakların tamamına sahiptir. Donnelly, İnsan Hakları, s. 22.; İnfaz imkânı, hakkın kendisini vurgulamakla birlikte, hakkın kendisini yaratamamaktadır. Buna ilişkin özel hükümler olmasına rağmen haklar hukukça tanınabilmektedir. Vatandaşların Anayasa'daki eşitlik ilkesine dayalı hakları örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenlerle infaz, yerine getirme hususu hukuksal haklar için esaslı bir nitelik değildir. Yücel, 2010, s. 338.; Öğretide, bir hakkın, yetki, talep, tanınma (saygı gösterilme) dışında muafiyet gibi dördüncü bir unsuru da içerdiği belirtilmektedir. Buna göre muafiyet, hak sahibine yasalardan istisna edilme yetkisi verir. Muhatabının da yetkisini kısıtlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hohfeld Wesley, Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning, 1919, s. 25 den nakleden, Çoban, İnsan Hakları, s.189.

⁸¹ H. Nail Kubalı, Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Siyasi Rejimler, İstanbul 1964, s. 318.

⁸² Mumcu/Küzeci, s. 14.; Kaboğlu, Özgürlük, s. 15.; Ögütçü, s. 559.

⁸³ Kaboğlu, Özgürlük, s. 15.; Ünlü düşür Kant da hakkı, özgürlükten hareketle tanımlamaktadır. Ona göre, hak, bireyin, diğer bireyler ile bağdaşır özgürlükleri toplamıdır. Bütün bunlar özgürlükle hakkın bağlantılı olduğunu göstermekle birlikte, bu iki kavramı bir kalıp içinde açıklamaya çalışmak da hukukun pratik amacı bakımından doğru değildir. Öyleyse pozitif hukukun gereklerine uygun olarak özgürlüğü de tanımlamak gerekmektedir. Aktaran, Mumcu/Küzeci, s. 16.

⁸⁴ Ögütçü, s. 558.

⁸⁵ Mustafa Erdoğan, "İnsan Haklarına Kavramsal Bir Yaklaşım", *YTD*, Sy.21, 1998, s.8

⁸⁶ Ögütçü, s.559; Mumcu/Küzeci, s. 11.

ifadesidir.⁸⁷ Dolayısıyla özgürlük, hukuk öncesi bir durumu, hukuk tarafından düzenlenmemiş bir serbest durumu ifade eder. Başka bir ifadeyle, yasaklanmamış davranış biçimleri, özgürlük sayılır.⁸⁸ Kişinin herhangi bir zorlamaya maruz kalmaması anlamında özgürlük, onun izleyeceği amaçlarla ilgili mülhazalardan da bağımsız olarak bizatihi bir değerdir.⁸⁹ Hemen her rejimin kendine özgü bir özgürlük anlayışı, hattâ bir bakıma felsefesi vardır ve tek tek kişilerin özgürlükleriyle, toplumsal yaşamın gereklerini bağdaştırmak ister. “Şunu yapabilirsin, şu alanda özgürsün” gibi ortaya koydukları ilkeler ile aslında kişilerin hareket alanının sınırları çizilir. Bu noktada da nelerin yasak, nelerin özgürlük alanı içinde olduğunun tespiti önem kazanmaktadır. Her insanın istediği gibi düşünüp, hareket edebileceği bir alan vardır; o da kendi dünyasıdır. Bu dünya ne kadar geniş ise o kadar özgürlükçü bir rejim içinde yaşanıyor demekken alan, ne kadar dar ve sınırlıysa o derece otoriter bir rejimde yaşanıyordu. Bu alan siyasal rejim tarafından tümüyle ortadan kaldırılmışsa totaliter bir rejimin iş başında olduğu sonucuna varılır.⁹⁰

Diğer taraftan özgürlüğün esasını oluşturan, serbestlik başka bir ifadeyle zorlamaya tâbi olmadan dilediği gibi davranma olgusunu da net bir şekilde tanımlamak mümkün değildir. Özgürlüğe temel olan serbestliğin ölçüsü, 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde⁹¹ yer alan ve uzun bir süre geçerliliğini sürdüren bir tanımlamada şöyle belirlenmiştir: “Özgürlük, başkasına zarar vermeden her şeyi yapabileme gücüdür; bundan ötürü her insanın doğal haklarının kullanılmasının sınırı; toplumun diğer üyelerine aynı haktan yararlanmayı sağlayan sınırdır; bu sınırlar ancak yasa ile belirtilebilir. Yasa ise yalnız toplum için zararlı hareketleri yasaklayabilir...” Ancak bu tanımda ortaya konan ölçü tartışmalıdır. Adı geçen, “başkasına zarar vermemek” ne demektir? Zarar kavramı toplum ve kişiye göre değişebilir. Yoksulluk içinde yaşayan bir insan sırf başkalarına zarar vermeyen sokaklarda dolaşmak gibi fiilleri gerçekleştirdiği için özgür sayılabilecek midir? Yine Bildiri’ye göre, yasa sadece toplum için zararlı olan şeyleri

⁸⁷ Tunaya, s. 187.

⁸⁸ Atalay, s. 437.

⁸⁹ Erdoğan, Yaklaşım, s. 8.

⁹⁰ Tunaya, s. 188.

⁹¹ <http://www.dusuncetarihi.com/makale/insan-ve-yurttas-haklari-bildirisi-1789>

yasaklayabilecektir. Toplum için neyin zararlı neyin zararsız olduğu hangi ölçüye göre nasıl belirlenecektir?⁹²

Diğer taraftan özgürlüklerin gerçekleşmesi için başkalarının veya devletin bir şey yapmaması gerekir. Özgürlük kişinin kendi fiili ile gerçekleşirken hakkın gerçekleşip hayata geçmesi için devletin ya da diğer üçüncü kişilerin, hak sahibi lehine bir takım edimlerde bulunması gerekir. Hakkı hayata geçiren fiil, hak sahibinin değil, devletin de dahil olduğu başka kişilerdir. Örneğin seyahat özgürlüğü, bir "özgürlük"tür, seyahati kişinin kendisi yapar. Ama konut hakkı bir "hak"tır; çünkü kişiye bir konut sağlayacak ya da kira yardımı yapacak olan kişinin kendisi değil, devlettir.⁹³

c) İnsan Onuru

İnsan hakları öğretisinin sistemli bir şekilde ortaya çıkışı, Avrupa kültürü çerçevesinde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olmuştur. Bunca tarihsel geçmişe rağmen, daha öncede belirtildiği gibi konuyla ilgili temel kavramlar olan, özgürlük, eşitlik, insan doğası ve inceleme konumuz olan insan onuru gibi terimler üzerinde uzlaşmaya varılmış değildir.

Günümüzde başta insan hakları olmak üzere ilgili diğer bütün kavramların yüzlerce farklı tanımı bulunmaktadır.⁹⁴ Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, insan onuru kavramının soyut olarak bir tanımının yapılması mümkün görülmemektedir.⁹⁵ Kavramın tarihsel gelişimi, toplumun farklı alan ve yönlerine işaret etmektedir.⁹⁶ Onu belirleyebilmek için başta hukuk olmak üzere, tüm kültür ve ahlâk düzeninden yararlanmak gerekmektedir. Diğer taraftan insan onuru kavramının içeriği zaman içinde toplumda meydana gelen değişim-

⁹² Mumcu/Küzeci, s. 10.

⁹³ Gözler, s. 480.

⁹⁴ Oktay Uygun, "Çağımızın İnsan Onuruna Yöneltilti Tehditler Karşısında İnsan Haklarının Önemi", İçinde: Kamu Hukuku İncelemeleri, Der.: Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul 2011, s. 45.

⁹⁵ Zafer Gören, "Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması", AYD, Sy.9, 1992, s. 171.; Barış Seçer, "Refah Sistemlerini Değerlendirmede Chan ve Bowpitt Kriteri: İnsanlık Onuru", İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu III Bildiriler, Düz: Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü, Petrol İş Yayınları, No:16, 2011, s. 190.

⁹⁶ Seçer, s. 190.

lere paralel olarak değişmekte, bu değişim de yargısal uygulama ile şekillenmektedir.⁹⁷ İnsan hakları çeşitli şekillerde sınıflandırılrsa da aslında hep aynı amaca yönelmişlerdir ki o da insan onurunun korunmasıdır.⁹⁸ Aynı zamanda, insan hakları için düşünsel anlamda bir başlangıç noktası olduğu da kabul edilen insan onuru, insan kişiliğinin içeriğini oluşturmaktadır.⁹⁹ Gerçekten de insan hakları, çeşitli şekillerde de belirtildiği gibi, dil, din, ırk, cinsiyet vb. hiçbir ayırım gözetilmeksizin, bütün bireylerin yalnızca insan olmalarından dolayı, insanlık onurunun gereği olarak sahip olmaları gereken hakları ifade etmektedir. İşte bu noktada insan onurunun anlamının ve insan hakları ile ilgisinin ortaya konup belirlenmesi gerekmektedir.

Sözlükler dikkate alındığında, onur sözcüğünün birbiriyle ilişkili bir şekilde iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Birinci anlamda onur, insanın kendisine duyduğu saygıyı ifade ederken; ikinci anlamda, yine gurur merkezli olarak bir insana başkalarının gösterdiği saygının nedeni olan kişisel değere, gurur ve şerefe işaret edilmektedir.¹⁰⁰ Başka bir ifadeyle, bir insanın genel olarak saygı hakkına sahip olma durumu ve nedenini açıklamaktadır.¹⁰¹

Bütün insan hakları, insan onurunun hayata geçmesi için gerekli görülmüştür ve insan onurundan kaynaklanmışlardır.¹⁰² Bu anlamda insan onuru, insan hakları kavramının öncüsü ve temelidir.¹⁰³ İnsan onuru, hak ve özgürlükler aracılığıyla kendisini gerçekleştireceğinden korunması, hak ve özgürlüklerin anayasal olarak tanınmasıyla ger-

⁹⁷ Gören, *Kişiliğin Korunması*, s. 171.

⁹⁸ Bulut, *Sosyal Haklar*, s.11; Uygun, *Demokrasi*, s. 6.

⁹⁹ Caniklioğlu, s. 471.

¹⁰⁰ TDK *Türkçe Sözlük C: II*, s. 1111.

¹⁰¹ Bahçeci, s. 190.; Aslında her iki anlamda da onur, çok değerli kılınmış bir şeyin özelliği olarak karşımıza çıkmakta olup burada değerli kılınan şey insan; ona değer kazandıran özellik de, onurdur. Nihat Bulut, "Eski Yunan'dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış" *EÜHFD*, C.XII, Sy.3-4, s. 1.; Böylelikle insan onuru kavramı, insan varlığının saygıya hak kazandığı statü olmaktadır. Bu öyle bir statüdür ki, ilk ve düzenlenmiş sayılan statüdür. Lebech Mette, "What is Himan Dignity", *Maynooth Philosophical*, 2004, s. 59 dan nakleden, Bahçeci, s. 190.

¹⁰² Zafer Gören, "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartının Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru", *İTÜSBD*, Yıl:6, Sy.12, 2007/2, s. 21.

¹⁰³ İlyas Doğan, "Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Bakış", *SÜHFD*, C.13, Sy.2,2005, s. 53.

çekleşir.¹⁰⁴ Diğer taraftan, Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri'nde, insan haklarının, "insan kişinin özündeki onurdan türediği" belirtilmektedir.¹⁰⁵ İnsan onurunu açıkça kabul eden çok sayıda uluslararası andlaşmadan, 1948 tarihli İHEB¹⁰⁶ ve daha yakın tarihli AB Temel Haklar Sözleşmesi,¹⁰⁷ bunlardan bazılarını oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Bu çerçevede insan onuru kavramının evrensel ölçekteki belgelerdeki ilk yerini almış olduğu düzenlemelerden biri BM Sözleşmesi¹⁰⁹ ve BM İHEB'dir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Caniklioğlu, s. 470.

¹⁰⁵ Donnelly, İnsan Hakları, s. 74; Ali Tarık Gümüş, "Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı", Yayımlanmış Yüksek Lisans Tez Özeti, *SÜHFD*, C.13, Sy.12, 2005, s. 137.

¹⁰⁶ Bildiri'nin başlangıç kısmında, "İnsanlık ailesinin tüm üyelerinin doğasında var olan onur ve eşitlik ile vazgeçilmez hakların tanınmasının dünyada özgürlük, adalet ve barışın temeli" olduğu kabul edilmektedir. Bildirinin tüm metni için bkz. http://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html

¹⁰⁷ Sözleşmenin Türkçe metni için bkz. <http://www.eskisehirab.gov.tr/userfiles/files/Avrupa%20B%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20Temel%20Haklar%20C5%9EARTI.pdf>

¹⁰⁸ Jutta Limbach, "Yüksek Yargıda İnsan Onuru İlkesi-Almanya'daki Durum", İçinde: *Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı*, Düz.: Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 69.

¹⁰⁹ Sözleşmenin girişinde şu ifadeler bulunmaktadır: "Bir insan yaşamı içinde iki kez insanlığa tarif olunamaz acılar getiren savaş felaketinden gelecek kuşakları korumaya, temel insan haklarına, insan kişiliğinin onur ve değerine, erkeklerle kadınların ve büyük uluslarla küçük ulusların hak eşitliğine inancımızı yeniden ilan etmeye, adaletin korunması ve andlaşmadan doğan yükümlülüklerle saygı gösterilmesi için gerekli koşulları yaratmaya ve daha geniş bir özgürlük içinde daha iyi hayata koşullarını sağlamaya, sosyal bakımdan ilerlemeyi kolaylaştırma... karar verdik." Sözleşmenin tam metni için bkz. Enver Bozkurt, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*, Nobel Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 518.

¹¹⁰ Beyannamenin girişinde, "İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan onurun ve bunların eşit ve devredilemez haklarının tanınmasının, dünyada özgürlüğün adaletin ve barışın temeli olduğuna, insan haklarının dikkate alınmaması ve hor görülmesinin insanlık vicdanını isyana sevk eden barbarca eylemlere yol açtığına... göre, BM Genel Kurulu, bu Evrensel İnsan Hakları Bildirisini, bütün halklar ve bütün uluslar için başarılması gereken ortak bir standart olarak ilan... eder" denmektedir. Tam metin için bkz., Bozkurt, s. 309. Görüldüğü üzere, BM Sözleşmesi ve İHEB, insan onuru ile insan hakları arasında dolaylı bir şekilde ilişki kurmaktadır. Söz konusu bu ilişki BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinde daha açık bir şekilde ifade edilmekte ve insan haklarının, kişinin doğuştan sahip olduğu onurundan kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Bu ilişki Sözleşmenin girişinde şu şekilde ortaya konmuştur. "Bu Sözleşmeye taraf devletler, Birleşmiş Milletler Şart'ında ilan edilen prensiplere göre insanlık ailesinin bütün üyelerinin doğuştan sahip oldukları insanlık onurunu ve eşit ve vazgeçilmez haklarını tanımanın, yeryüzündeki özgürlük, adalet ve barışın temeli olduğunu dikkate alarak bu hakların insanın doğuştan sahip olduğu insanlık onurundan türediğini kabul ederek... aşağıdaki hükümlerde anlaşmışlardır" Sözleşmenin tam metni için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/53-73.pdf>.

İnsan hakları, insan onuruna ilişkin temel bir andlaşmayı gerçekleştirmeyi amaçlayan kendine özgü toplumsal bir pratiktir.¹¹¹ Bunlar aracılığıyla, tüm kişilerden insanın, evrendeki yerini koruyan bir tavır, diğer bütün kişilere göstermelerini talep eder.¹¹² Bütün temel haklar, insan onuru uğruna vazgeçilmez ve hepsinin temelinde yatan ortak düşünce oldukları için insan onurundan kaynaklanırlar ve insan onurunun bağımsız parçalarıdır.¹¹³ İnsan onuru, modern zamanlarda, ama özellikle de İkinci Dünya Savaşından sonra, insan haklarının üzerine inşa edildiği bir kavram haline gelmiştir.¹¹⁴

İnsan hakları, insanın değerini koruyan haklardır. Buradaki “insanın değeri” kavramı, her şartta saygıyı hak eden bir insanî özü, ifade etmektedir.¹¹⁵ İnsan onurundan söz etmek insanın en yüksek aklî ve ahlâkî değerlerin, dokunulmaz, kaybedilmez bir öz değerinin sahibi olduğunda söz etmek demektir.¹¹⁶ Bu bağlamda insan onuru, insanın, özü, öz değeri, doğasıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran, insanı tür olarak diğer varlıklar arasında özel bir yerinin olmasını sağlayan en önemli özelliktir. Bu öylesine güçlü bir gerçekliktir ki başkaca bir ispata gerek duymaz.¹¹⁷

¹¹¹ Donnelly, İnsan Hakları, s. 74.

¹¹² Ioanna Kuçuradi, “İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Hakları”, İçinde: Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı, Düz.:Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 79.

¹¹³ Gören, Kişiliğin Korunması, s. 172.

¹¹⁴ İnsan onuru insan haklarının temelini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, insan hakları dendiğinde aynı zamanda insan onuru da kastedilmektedir. Aralarında iki yönlü bir ilişki söz konusudur. Bu iki yönün bir tarafını, ‘olan’ (insan hakları), diğer tarafını ‘olması gereken’ (insan onuru) oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, insan onuru, insan hak ve özgürlüklerinde olması gerekene ulaşmada bir yol haritası fonksiyonunu yerine getirmektedir. Doğan, s. 53-56. İnsan onuru, kişinin toplumla olması gereken ilişkileri hakkındaki belli bir anlayışı ifade ederken; insan hakları, tersine, her bir kişinin sırf bir insan olmak itibarıyla sahip olduğu eşit ve vazgeçilmez haklardır. Donnelly, İnsan Hakları, s. 75. Özetle belirtmek gerekirse insan onuru insan haklarının, temel hak ve özgürlüklerin özünü oluşturmakla birlikte, öncesinde de ifade edildiği üzere, soyut ve içeriği kolayca anlatılamayacak kadar karmaşık bir kavram olan insan onuru, salt olarak bir insan hakkı değildir Mehmet Merdan Hekimoğlu, “İnsan Haklarının Temelini Oluşturan ‘İnsan Onuru’ Kavramının Anayasal Boyutları: Federal Almanya Örneği”, *KHHD*, Sy.71-72, s. 100.

¹¹⁵ Uygun, İnsan Onuru, s. 46.

¹¹⁶ İnsan onuru, insanın bu değerinin farkındalığına işaret etmektedir. Bu değer, insanın bütün potansiyelini gerçekleştirebilecek şekilde muamele görmeye de layık kılan bir değerdir. Kuçuradi, İnsan Onuru, s. 79.

¹¹⁷ Bulut, İnsan Onuru, s. 2.; Seçer, s.191.; Kuçuradi, İnsan Onuru, s. 78.

İnsanın, insan olmasının anlamı ve amacı insan onuruyla açıklanabilir.¹¹⁸ İnsan, onurunu doğuştan ve doğal olarak kazanmıştır. Bu nedenle insan onuru, vazgeçilmez, devredilemez ve dokunulmaz bir niteliğe sahiptir.¹¹⁹ Bu kural 1982 Anayasası'nın 17/1 maddesinde; "Herkes hayata, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir" biçiminde ifade edilmiştir. Alman Anayasası'nın¹²⁰ ilk maddesinin ilk cümlesi 'insan onuru dokunulmazdır' diye başlamaktadır¹²¹ ve devlet düzeninin temeli olarak nitelenmiştir. Portekiz Anayasası'nda¹²² da benzer bir şekilde, "**İnsan kişiliğinin onuru**" cumhuriyetin dayanakları arasında gösterilmiştir.

Benzer şekilde İsveç Anayasası'nın¹²³ 2. maddesinde kamu yetkisinin herkesin eşit değerine ve "bireyin özgürlük ve onuruna" saygı gösterecek şekilde kullanılacağını hüküm altına almaktadır. İnsan onurunun dokunulmazlığının ve bireyin özgürlük ve haklarının geliştirilmesini **öngören Finlandiya Anayasası'nın**¹²⁴ 1. maddesi de aynı çerçevede değerlendirilebilir. Yunanistan Anayasası'nın¹²⁵ 2. maddesinde "**İnsan değerinin saygı görmesi ve korunması**" devletin asli yükümlülükleri arasında sayılmaktadır.¹²⁶ **Söz konusu hükmün, insan onurunun yasal sistemin temeli olarak kabul edilmesi amacını taşıy nitelikte olmadığı belirtilmektedir.**¹²⁷ Bir anayasanın başında insan onuru ilkesinin yer alması, devletin insan için olduğunu ve bunun tersi bir durumun asla kabul edilemeyeceğini açıkça ortaya koyar.¹²⁸

¹¹⁸ Bulut, İnsan Onuru, s. 2.

¹¹⁹ Seçer, s.161.

¹²⁰ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-Almanya%20209-276.pdf>, s. 216.

¹²¹ Hekimoğlu, İnsan Onuru, s. 109.

¹²² bkz. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/13-Portek%C4%B0Z%20439-532.pdf>, s. 445.

¹²³ bkz. <http://demokratikanayrasahareketi.net.siteler.yh.com.tr/kategori/dunyadan-anayasalar/16761/isvec-anayasasi>

¹²⁴ bkz. <http://demokratikanayrasahareketi.net.siteler.yh.com.tr/kategori/dunyadan-anayasalar/16716/finlandiya-anayasasi>

¹²⁵ Yunanistan Anayasası'nın Türkçe metni için bkz. Serap Yazıcı, Yunanistan Anayasası, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005

¹²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Mustafa Erdoğan, "Avrupa Birliği Anayasalarında Devletin Temel Nitelikleri", İçinde: Anayasa ve Özgürlük, Der.: Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınları, Ankara 2002, s. 306.

¹²⁷ Sylvie Brahy, "Avrupa Anayasası ve Türk Anayasası Bağlamında İnsan Hakları", AYD, Sy.22, 2005, s. 278.

¹²⁸ Christan Starck, "Özgürlük ile Güvenlik Arasındaki Gerilim İlişkisinde İnsan

Avrupa Temel Haklar Sözleşmesi'nin birinci bölümü, "İnsan Onuru" başlığı altında "insan onurunun dokunulmazlığı" vurgulanarak ile başlamakta hayat hakkı, bedensel ve ruhsal dokunulmazlık hakkı, işkence, insanlık dışı, aşağılayıcı davranış ile kölelik yasağına yer vermektedir.¹²⁹ Benzer şekilde 1982 Anayasa'mızın 25, 26, 28 ve Alman Anayasası'nın 5. maddesinde düzenlenmiş olan düşünceyi açıklama, basın ve özellikle haberleşme (serbest ve olabildiğince kapsamlı haber alması insanın temel ihtiyaçlarından olduğu için) özgürlüğü, insan onurunun dokunulmazlığından kaynaklanan haklardır.¹³⁰

Öğretide insan onurundan kaynaklanan bütün temel hakların, dokunulamayan bir insan hakkı ya da insan onuru çekirdeğine sahip olduğu belirtilmektedir. Buna göre, örneğin, insan onurundan kaynaklanan yargısal temel haklar, olağanüstü hallerde dahi askıya alınamamalıdır.¹³¹ İnsan onuru devlet ilişkisinde, devletin 3 temel görevi olarak belirtilen, iç ve dış barışı güvence altına almak, özgürlüğü teminat altına almak ve sosyal dengeyi kurmaya çalışmak, ancak ve ancak her bir insanın, onurunun gözetilmesi, dokunulmazlığının sağlanması ve korunmasıyla amacına uygun bir şekilde yerine getirilir.¹³² Devlet bireyin, vücut tamlığına ve kişisel dünyasına saygı göstermeli; sosyo-ekonomik alanda da piyasa koşullarının inisiyatifine terk etmemeli, bu alanda maruz kaldığı açmazlarda tek başına ve korumasız bırakmamalıdır.¹³³ Başka bir ifadeyle, yasal sistemin temel değeri insan onurudur. Devletin amaçları, insanın fiziksel, sosyal, kültürel ve zihinsel refahına bir şekilde hizmet ettiği süre ve ölçüde meşrudur.¹³⁴ Bu çerçevede, insanın sadece devlet gücüne karşı korunmasının insan onuru bakımından çok fazla bir anlamı yoktur. İnsan onurunun korunması, sosyal adaletin sağlanması ve insanın içinde bulunduğu sosyo-ekonomik güçlüklerden korunmasını da gerektirir.¹³⁵ İnsanın sosyal ve ekonomik açıdan da insan onuruna yakışır hayat standart-

Onuru", İçinde: Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı, Düz.:Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 73.

¹²⁹ Bkz. <http://ihd.org.tr/index.php/san-haklarylgeleri-mainmenu-96/900-avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi.html>.

¹³⁰ Gören, Kişiliğin Korunması, s. 173.

¹³¹ Atalay, Temel Haklar, s. 447.

¹³² Starck, İnsan Onuru, s. 73.

¹³³ Doğan, s. 52.

¹³⁴ Brahy, s. 277.

¹³⁵ Erdoğan, Teori, s. 52.

larına kavuşturulması düşüncesi, farklı yöntemler izlenmekle birlikte hem Marxist hem de Liberal öğretilerde kendisine yer bulmuştur.¹³⁶ Bütün bu nedenlerle, bireyin devlete karşı korunması yanında, sosyal haklar aracılığıyla “toplumda yaşayan herkese, insan onuruna yaraşır bir yaşam düzeyini sağlamak” yoluyla devletin bireyi korumasına da ihtiyaç vardır.¹³⁷

Söz konusu bu gereklilik, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinde¹³⁸ de, insan onuru idealinin hayata geçebilmesi için kişisel ve siyasal hakların tek başlarına yetmeyecekleri, sosyal hakların kullanılabilmesi için şartların yaratılması şeklinde belirtilerek daha başlangıç kısmında özellikle vurgulanmıştır.¹³⁹

Diğer taraftan belirtildiği üzere, insan onuru, Anayasa Hukuku’nda bir anda yaratılmamış, düşünce tarihinde bir geçmişleri ve hukukun tüm alanlarında geçerli olmasına¹⁴⁰ rağmen pozitif anayasa hukukuna ait bir kavramdır.¹⁴¹ Yer almış olduğu anayasaların kendisi bu kavramı diğer her şeyin önüne koyar. Başka bir ifadeyle, her şeyin ön koşulu sayar.¹⁴² Ancak devletlerin anayasalarına bu şekilde bağlayıcı ve yaygın bir değer olarak girmesi XX. yüzyılın ortalarında mümkün olmuştur. Yaşanan iki büyük Dünya Savaşı’nın ortaya çıkardığı yıkımdan ders alan insanlık, temeli insan onuruna dayalı bir insan hakları düzenini, barış ve güvenliğin sağlanmasında vazgeçilmez nitelikte görmüş ve bunu güvence altına almak için çeşitli ulusal ve uluslararası metinler hazırlamıştır. Böylece II. Dünya Savaşı’ndan sonra insan onurunun başta Birleşmiş Milletler Andlaşması olmak üzere, çeşitli devletlerin anayasalarının en üst ilke olarak kabul edildiği yeni bir döneme giril-

¹³⁶ Doğan, s. 55.

¹³⁷ Erdoğan, Teori, s. 52.

¹³⁸ http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf.

¹³⁹ Sözleşmeye göre taraf devletler, “İnsan Haklarının insanın doğuştan sahip olduğu insanlık onurundan türediğini kabul ederek, İnsan Hakları Evrensel Bildirisine göre, korkudan ve yoksulluktan kurtulma özgürlüğünü kullanabilen özgür insan idealinin, kişisel ve siyasal haklarla birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını da kullanabildiği şartların yaratılması halinde gerçekleştirilebileceğini kabul ederek... aşağıdaki hükümlerde andlaşmışlardır.”

¹⁴⁰ Gören, İnsan Onuru, s. 25.

¹⁴¹ Starck, İnsan Onuru, s. 73.

¹⁴² Lımbach, s. 66.

miştir.¹⁴³ Alman Anayasası'nda¹⁴⁴ insan onuru, bütün bir devlet iktidarının eylem ve işlemlerinin referans kaynağı olarak ve değiştirilmesi mümkün olmayan bir temel hak olarak düzenlenmiştir.

İnsan onuru, diğer temel hak ve özgürlüklerin de güvencesidir. Bu güvence sıradan bir güvence olmayıp bütün özgürlük güvenceleri, insan onurundan kaynaklanmaktadır.¹⁴⁵ Anayasa'nın bu özgürlükçü yaklaşımı, söz konusu kavramı en üst anayasal değer olarak kabul eden Alman Anayasa Mahkemesi'nin (AAM) süreklilik kazanan içtihatlarıyla da iyice pekiştirilmiş¹⁴⁶ ve insan onuruna ilişkin tanım ve nitelemelerin ortaya çıkması sağlamıştır. Bu anlamda AAM, insan onurunu diğer bütün temel hakların kökü olarak nitelemekte hattâ devletin embriyonun dahi onurunu koruması gerektiğine hükmetmektedir.¹⁴⁷ Böylelikle birey devlet içinde, bizatihi bir amaç olup hiçbir zaman araç haline dönüşmesine izin verilmeyecek¹⁴⁸, bir eşya olarak muamele görmeyecektir.¹⁴⁹ İnsanı devletin nesnesi haline getiren her düzenleme Anayasa'ya aykırı olarak görülecektir.¹⁵⁰

Türk Hukukunda insan onuru ilkesi, ayrı bir temel hak olarak düzenlenmemiş; ancak, 1982 Anayasası'nın başlangıç bölümünde temel bir kavram olarak yer almıştır. Anayasa'nın "İnsanın maddî ve manevî varlığını geliştirme hakkı" (md.17) ile "insan haysiyetine aykırı ceza ve işlem uygulanmayacağı ve eziyet, işkence ve angarya yasağı" nı düzenleyen hükümleri (md.17/III) insan onurunun anayasadaki bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bireyin sadece insan olması nedeniyle sahip olduğu bütün insan hakları, aslında kişinin maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına hizmet etmektedirler. Kişinin maddî ve manevî varlı-

¹⁴³ Hekimoğlu, İnsan Onuru, s. 104.

¹⁴⁴ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-Almanya%20209-276.pdf>, s. 217.

¹⁴⁵ Starck, İnsan Onuru, s. 72.

¹⁴⁶ Hekimoğlu, İnsan Onuru, s. 101.

¹⁴⁷ BVerfGE 93, s.293 ; Alman Anayasa Mahkemesinin "insan onuru"na değinen bazı kararları için bkz. BVerfGE 18, s.117 ; 27, s. 6 ; 40, s. 133; 45, s.245 ; 65, s.48-49 ;95, s.140, 96, s. S.115, s.249, s. 398, s.401 vd., s. 412 vd.; 95, 238 ; 98, s.200 ; 99, 196; 100, s. 284 ; 101, s.287 vd. s.361 ; 103, s.150, s.221 vd., s. 307 ; 107, s.275, s.280-284 ; 108, s.s. 301 ve s. 334' den nakleden, Doğan, s. 58.

¹⁴⁸ Atalay, Temel Haklar, s. 446.

¹⁴⁹ BVerfGE 30, 40 dan nakleden, Gören, Kişiliğin Korunması, s. 172.

¹⁵⁰ BVerfGE 96, 375, 399 dan nakleden, Hekimoğlu, İnsan Onuru, s. 108.

ğını geliştirme ve koruma hakkına asıl niteliğini kazandıran husus da bütün temel hak ve hürriyetlerin ortaya çıkış nedeni olmasıdır.¹⁵¹ Ayrıca Alman Hukukunda, söz konusu bu hak, temel özgürlük hakkının sonucu olarak kabul edilmekte ve bu olgu Anayasa'daki temel haklar içinde bir hiyerarşi olarak yorumlanmaktadır.¹⁵² AAM'ne göre, özgürlük ve mülkiyet hakkının sınırını tamamen yürütmenin takdirine bırakan her düzenleme, kişinin maddî ve manevî varlığını geliştirme hakkının kapsamına giren hukuk devleti, yürütmenin hukuka uygunluğu ilkeleri ile bağdaşmamaktadır.¹⁵³

Öğretide, Türk Hukuku bakımından söz konusu ilkenin tıpkı Alman Hukukunda olduğu gibi, değiştirilemez nitelikte olduğu ve Cumhuriyetin niteliklerine dahil olduğu belirtilmektedir. Buna göre, 1982 Anayasa'mızın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri sayılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıçta belirtilen ilkelere dayalı bir hukuk devleti olduğu hüküm altına alınmıştır. Burada bahsi geçen başlangıç hükümlerindeki temel ilkelere bir tanesi de başlangıç hükümlerinin 8. paragrafında yer alan "Her Türk vatandaşının onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu" hükmüdür. Bu da madde başlığında geçen "Cumhuriyeti niteliklerine" dahildir. Anayasa'mızın 4. maddesinde ise Anayasa'nın 2. maddesindeki Cumhuriyetin niteliklerinin değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesi teklif dahi edilemeyeceği belirtilmektedir.¹⁵⁴ Özetle belirtmek gerekirse, insan onuru, Türk Hukuku bakımından değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek sübjektif nitelikte bir kamu hakkıdır.¹⁵⁵

¹⁵¹ Gümüş, s. 133.

¹⁵² Gören, Kişiliğin Korunması, s. 175.

¹⁵³ BVerfGE, 8, 276 dan nakleden, Gören, Kişiliğin Korunması, s. 174.

¹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gören, Kişiliğin Korunması, s. 169-172.

¹⁵⁵ Sübjektif bir kamu hakkı devletten veya siyasal iktidarın kullanıcılarından belli bir edimin yapılmasını veya yapılmamasını isteme yetkisi veren bir haktır. Bireye bir şeyin yapılması veya yapılmaması konusunda gerektiğinde yargı yoluyla gerçekleştirilebilecek bir talep hakkı vermektedir. Bir hukuk normunun, bireye sübjektif kamu hakkı tanıyıp tanımadığını belirlemede kriter, o normla güdülen amaçtır. Eğer o norm, öncelikle bireyin menfaati için konulmuşsa sübjektif kamu hakkı olarak kabul edilirken eğer kamu yararı amaçlanıyorsa bireye bir talep hakkı vermek istemiyordur. Eğer bir norm, herhangi bir kamu otoritesini kendi takdirine göre hareket konusunda yetkilendiriyorsa sübjektif kamu hakkının varlığından söz edilemez. Bu durumda birey sadece takdir hakkının objektif olarak ifasını isteme hakkı vardır. Sosyal hukuk devletini belirleyen de sübjektif kamu hakkını

d) İnsancıl Hukuk

İnsancıl hukuk özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, silahlı çatışmaların artması ve terör hareketlerinin yaygınlaşması ile birlikte büyük önem kazanmaya başlamıştır.¹⁵⁶ Bu hukuk dalının varoluş nedeni savaş olgusudur. İnsancıl hukuk, insanlığa büyük acılar veren savaşın hem önlenmesi; hem de, buna rağmen gerçekleşmesi durumunda yıkıcı ve zararlı etkilerinin sınırlandırılması, bu amaçla hangi tür silahların kullanılmayacağı, hangi insanların ve şeylerin hedef haline getirilemeyeceği¹⁵⁷ çatışmaya taraf olmayan masum (sivil) insanların korunması,¹⁵⁸ esirlerin nasıl bir muamele göreceği,¹⁵⁹ çatışmadan zarar gören ya da görebilecek toplum kesimlerinin başta mal ve mülkleri olmak üzere¹⁶⁰ doğa ve kültürel mirasın nasıl korunacağı ve daha pek çok konuyu kurala bağlayan¹⁶¹ sözleşme veya teamül kökenli hukuk kurallarıdır.¹⁶² Bu düşünce, özellikle 1863-1864 Amerikan İç Savaşından sonra (Kuzey-Güney Savaşı) somut sonuçlarını vermiştir. 1949 tarihli dört Cenevre Sözleşmesi ile birlikte 1977 tarihli iki ek Protokol¹⁶³, uluslararası insancıl hukukun temelini teşkil etmektedir. Kısaca insancıl hukuk, hukukun, silahlı çatışma kurbanlarına yasal koruma sağlanması gerektiğini ileri süren kısmıdır.¹⁶⁴ Bununla birlikte insancıl hukuk, yakın zamanlara kadar ayrı bir hukuk dalı olarak ele alınmamış; ya silahlı çatışmalar hukuku olarak Devletler Genel Hukuku'nun

takdir hakkı karşısında oldukça genişletmiş olmasıdır. Örneğin sosyal yardımlar bu niteliktedir. Gören, *Kişiliğin Korunması*, s. 170., dn.16

¹⁵⁶ Melike Batur Yamaner, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Uluslararası İnsancıl Hukuk İlişkisi", İçinde: Erdoğan Teziç'e Armağan, GÜY, 2007, s. 379.

¹⁵⁷ Hakan Taşdemir/Ruhsar Müderrisoğlu/Hicran Tülüce, "12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinde Ek Uluslararası Silahlı Çatışmaların Kurbanlarının Korunmasına İlişkin 1 No'lu Protokol (I. Ek Protokol)" Kamu İş Yayınları, C.7, Sy.2, 2003, s. 2

¹⁵⁸ Anıl Çeçen, "İnsancıl Hukuk Nedir?", *Ulus Gazetesi*, 06.02.2012, s. 2.

¹⁵⁹ Taşdemir/Müderrisoğlu/Tülüce, s. 2.

¹⁶⁰ Çeçen, *İnsancıl Hukuk*, s. 2.

¹⁶¹ Taşdemir/Müderrisoğlu/Tülüce, s. 2.

¹⁶² Çeçen, *İnsan Hakları*, s. 2.; Tütüncü, s. 22.

¹⁶³ Sözleşmelerin Türkçe metni için bkz. <https://www.icrc.org/eng/home/languages/turkish/files/sozlesmeleri-protokolleri-conventions-protocols.pdf> ; Protokollerin Türkçe metni için Bkz. http://www.msb.gov.tr/asad/AskeriMevzuat/Uluslararası_Antlasmalar/Silahlı_Catısma_Hukuku/SCH6.html; http://www.msb.gov.tr/asad/AskeriMevzuat/Uluslararası_Antlasmalar/Silahlı_Catısma_Hukuku/SCH7.html

¹⁶⁴ Taşdemir/Müderrisoğlu/Tülüce, s. 2.

içerisinde bir alt başlık ya da Uluslararası İnsan Hakları Hukuku'nun bir parçası olarak değerlendirilmiştir.¹⁶⁵ Uluslararası hukukun iki yakın dalını oluşturmakla birlikte, insancıl hukuk ve Uluslararası İnsan Hakları Hukuku farklı normatif alanları düzenlemektedirler.¹⁶⁶ Şartlar ne olursa olsun insanların korunması ve himaye edilmesi anlamında aralarında önemli örtüşme, birleşme noktaları ve etkileşim bulunması kaçınılmaz olmakla birlikte ayrı tarihsel ve teorik hukuk rejimleri olarak kalmaya devam edeceklerdir.¹⁶⁷ İnsancıl hukuk, savaş hukuku, silahlı çatışma hukuku ve İnsan Hakları Hukukundan farklı fakat bunlarla da ilişkili olan bir hukuk dalıdır¹⁶⁸ ve var oluş nedeni savaş olgusudur.¹⁶⁹ Bu iki hukuk dalı arasındaki farklılık akademik düzeyde de kendini göstermiştir. İkininli yılların başında Birleşmiş Milletler (BM), Cenevre'deki merkezine bir "İnsancıl Hukuk Fakültesi" kurarak, XXI. Yüzyılda, savaşları bütünüyle ortadan kaldırabilmek ve barış ortamını her durumda sürekli kılabilmek için, bilimsel çalışmalarla birlikte, uluslararası örgütlerde ve alanlarda görev yapanlara insancıl hukuk programını başlatmışlardır.¹⁷⁰ BM'nin kurucu üyesi olan Türkiye'de de insancıl hukuk ile ilgili doktora ve yüksek lisans tezleri hazırlanmış¹⁷¹ ve ayrıca bazı hukuk fakültelerinin müfredat programlarında insancıl hukuk, insan haklarından ayrı bir biçimde yer almıştır.¹⁷²

Her iki hukuk dalı arasındaki en önemli farkların bir diğeri, insancıl hukukun, "silahlı çatışma" hallerinde, İnsan Hakları Hukuku'nun ise kural olarak, savaş veya barış zamanı fark etmeksizin uygulanma yeteneğine sahip olmasıdır.¹⁷³ Dolayısıyla İnsan Hakları Hukuku'nun

¹⁶⁵ Yamaner, s. 379.

¹⁶⁶ Mahmut Göçer, "Uluslararası İnsan Hakları Yargı Organları ve İnsancıl Hukuk", *KHHD*, Sy.57-58, s. 84.

¹⁶⁷ Fatma Taşdemir, "İnsan Hakları Hukuku ve İnsancıl Hukuk Açısından Türkiye'nin Ayrılıkçı Terör Örgütü PKK İle Mücadelesi", *GÜHFD*, C.XVI, Sy.1, 2012, s. 108.; Ezeli Azarkan, "Uluslararası İnsancıl Hukuk ve Birleşmiş Milletler Askeri Operasyonları", *AÜEHFD*, C.X, Sy.1-2, 2006, s. 86.; Taşdemir/Müderrişoğlu/Tülüce, s. 2.

¹⁶⁸ Çeçen, *İnsancıl Hukuk*, s. 2.

¹⁶⁹ Taşdemir/Müderrişoğlu/Tülüce, s. 2.

¹⁷⁰ Çeçen, *İnsancıl Hukuk*, s.2,

¹⁷¹ Örnek çalışmalar için bkz. Emine Karacaoğlan, *Silahlı Çatışmalarda İnsancıl Hukuk, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.*; Hasan Serdar Hoş, *Haklı Savaş ve İnsancıl Hukuk, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.*

¹⁷² Örneğin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde seçmeli ders olarak okutulmaktadır.

¹⁷³ Taşdemir, s. 108.

uygulama alanı daha geniştir.¹⁷⁴ İnsancıl hukuk, deyim yerindeyse silahlı bir çatışmanın taraflarının idaresiyle ilgilidir.¹⁷⁵ Benzer şekilde, İnsan Hakları Hukuku'nun devlete yönelik boyutu varken ve devlet ile egemenliği alanındaki arasındaki iç ilişkiden kaynaklanmakta; ikincileri birinciye karşı korumayı amaçlamışken, insancıl hukuk sadece devlete ait silahlı gruplara değil onlara bağlı diğer silahlı gruplara ve bireylere de yöneliktir.¹⁷⁶

Her iki hukuk dalının kapsamaları bakımından da aralarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu anlamda insancıl hukuk, İnsan Hakları Hukuku'na göre içerdikleri haklar bakımından daha dar bir niteliğe sahiptir. Uluslararası İnsan hakları Hukuku, her zaman ve her yerde bireylerin ve grupların haklarını garanti altına almaya çalışan kurallar bütünüdür. Bu nedenle de oldukça geniş bir yelpazedir. Koruma altına aldığı insan hakları çeşitlilik göstermektedir. İnsan hakları hukuku yaşam hakkı, düşünce özgürlüğü gibi 1. kuşak hakları, eğitim, sosyal güvenlik hakkı gibi 2. kuşak hakları ve çevre, gelişme hakkı gibi 3. kuşak hakları koruma altına almaktadır.¹⁷⁷ Bununla birlikte insancıl hukuk, İnsan hakları sözleşmelerine göre daha geniş bir dokunulmaz haklar listesi öngörmekle yetinmeyip, yargısal usûl güvencelerini de dokunulmaz kılan hükümler içermektedir.¹⁷⁸

Diğer taraftan, uluslararası İnsan Hakları Mahkemelerinin, insancıl hukuku Sözleşmeler yanında, bir "ölçü norm" olarak dikkate alması, uluslararası korumanın etkinliğini artıracaktır. Sözleşmeler ile getirilmeye çalışılan koruma standartlarının, insancıl hukuk çerçevesinde yükselmesine imkân tanınacaktır. Uluslararası insan haklarını

¹⁷⁴ Bu durum Uluslararası Adalet Divanının (UAD) 9 Temmuz 2004 tarihli kararına da konu olmuştur. İsrail'in işgal altındaki topraklarda inşa ettiği güvenlik duvarının hukuki sonuçlarına ilişkin kararda, İsrail taraf olduğu insan hakları sözleşmelerinin işgal ettiği Filistin topraklarında uygulanamayacağı iddiasını ileri sürmekte ve şu andaki durumda sadece insancıl hukuk kurallarının uygulanabileceğini belirtmektedir. UAD, kararında İsrail'in bu iddialarını reddederek tarafı olduğu Sözleşmelerde düzenlenen seyahat özgürlüğü, Çalışma, eğitim hakkı gibi bir takım hak ve özgürlük garantilerin dikkate alınması gerektiğine hükmetmiştir. Yamaner, s. 381- 382.

¹⁷⁵ Azarkan, İnsancıl Hukuk, s. 87.

¹⁷⁶ Zarkan, İnsancıl Hukuk, s. 86.

¹⁷⁷ Yamaner, s. 80.

¹⁷⁸ Göçer, s. 85.

hem güçlendirecek hem de “insanileştirecektir”.¹⁷⁹ Deyim yerindeyse her iki hukuk dalı arasında bir sinerji yaratılacaktır.¹⁸⁰ Buradan hareketle de aslında İnsan Hakları Hukuku ile İnsancıl Hukukun birbirinin tersi alanlar olmadıkları; birinin varlığının diğerini ortadan kaldırmayacağı belirtilmektedir.¹⁸¹ Şöyle ki, insan haklarının dayandığı en temel hak olan, yaşam hakkının korunması gibi insancıl bir amaca hizmet etmektedir. Ayrıca silahlı çatışma ortamında devreye girerek temel hak olan yaşam hakkını korumaya yöneliktir. Bu yönüyle insancıl hukuk insan haklarının da güvencesidir de.¹⁸² Zira insancıl hukuk, silahlı çatışma durumunda, İnsan Hakları Hukuku’nun barış zamanında öngördüğü genel nitelikteki korumayı tamamlayan hükümler içeren normatif bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de tamamlayıcılık görüşü altında aralarında genel-özel hukuk ilişkisi bulunmaktadır.¹⁸³ Uluslararası Adalet Divanı’nın (UAD) 1996 tarihli danışma görüşünde¹⁸⁴ ortaya koyduğu tutumda bu yaklaşımı destekler niteliktedir.

Bu çerçevede Divan, nükleer silah kullanımı veya tehdidinin yasalılığı konusunda verdiği görüşünde, nükleer silah kullanımının, BM Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesi’nin 6. maddesinde tanınan yaşam hakkını ihlâl edip etmediği konusunda değerlendirme yaparken, bazı devletlerin ileri sürdüğü ve 6. madde kapsamının insan haklarının barış zamanında korunması ile sınırlı olduğu şeklindeki yorumu kabul etmeyerek, keyfi olarak yaşam hakkından yoksun bırakılmama hakkının aynı zamanda silahlı çatışmalar döneminde de korunması gereken bir hak olduğunu vurgularken, “özellikle bir silahlı çatışma durumunda, 6. maddeye aykırı şekilde keyfi olarak yaşam hakkından yoksun bırakılma kavramının, söz konusu Sözleşme hükümleri değil, fakat silahlı çatışmalar hukuku, başka bir ifadeyle, insancıl hukuk hükümleri göz önüne alınarak belirlenecek bir kavram” olduğunu dile getirmiştir. Bir anlamda UAD, bir silahlı çatışma durumunda, Sözleşme’nin 6. maddesine aykırı bir biçimde keyfi olarak yaşam hakkından yoksun

¹⁷⁹ Göçer, s. 84-85.

¹⁸⁰ Göçer, s. 84.

¹⁸¹ Çeçen, İnsancıl Hukuk, s. 2.; Azarkan, İnsancıl Hukuk, s. 86. ; Göçer, s. 86.

¹⁸² Çeçen, İnsancıl Hukuk, s. 2.

¹⁸³ Göçer, s. 86.

¹⁸⁴ Divanın görüşü için bkz. <http://www.law.cornell.edu/ijc/ijc1/unan5afin>.

bırakılma kavramının ancak insancıl hukuk hükümleri çerçevesinde değerlendirileceğini belirterek, bu Sözleşmede güvence altına alınan temel bir hakkın, silahlı çatışma durumunda ihlâl edilip edilmediğinin saptanması bakımından, insancıl hukuk hükümlerinin aykırılığın belirlenmesinde bir ölçü norm olarak uygulanması gerektiğini vurgulamakta ve böylece insancıl hukuka belli durumlarda uygulanacak tamamlayıcı bir özel hukuk görevi vererek, insan hakları ile insancıl hukuk arasında tamamlayıcılık ilkesine vurgu yapmaktadır. Böyle UAD, insan haklarının korunması ortak amacına hizmet eden iki hukukî rejimin bağlanmasına imkân veren bir tür geçit oluşumunda tanınmış olmaktadır.¹⁸⁵

3-İnsan Haklarının Sınıflandırılması

İnsan haklar alanında çok sayıda düzenlemenin ortaya çıkması ve bunların içeriklerinin artıp, çeşitlenmesi karşısında gerek akademik gerekse pratik düşünceler ile insan haklarının sınıflandırılması gerekmiştir.¹⁸⁶

İnsan haklarının, geçmişten günümüze kadar öğretide farklı amaç ve biçimlerde sınıflandırmaya tâbi tutulduğu bilinmektedir. Bu başlık altında bu sınıflandırma biçimlerinden en yaygın olanları ele alınacaktır. İnsan haklarının devamlı olarak bir gelişim çizgisinde olması, ister istemez insan haklarının sınıflandırılmasını gündeme getirmiştir.¹⁸⁷ Öyle ki insan hakları, kavramın ilk ortaya çıktığı andan itibaren değişik kriterlere göre ayrımlara tâbi tutulmuş ve sınıflandırılmışlardır.¹⁸⁸ İnsan hakları, konularına, kullanım biçimlerine, ortaya çıkış sıraları¹⁸⁹, fonksiyonlarına¹⁹⁰, hakkın taşıyıcı ve yükümlüsüne göre sınıflandırılmaktadır.¹⁹¹ İnsan haklarının ayrılmaz bir bütünlük arz etmesi, sınıf-

¹⁸⁵ Göçer, s. 89.

¹⁸⁶ Rona Aybay, İnsan Hakları Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 58.

¹⁸⁷ İzzet Eroğlu, Devletin İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 7.

¹⁸⁸ Hakan Karakehya, "Ortaya Çıkışı, Kavramsal Gelişimi ve İçeriği İtibarıyla İnsan Hakları", *KHHD*, Sy.69-70, s. 110.

¹⁸⁹ Bu tür sınıflandırma için bkz. Gözler, s. 507.

¹⁹⁰ Bu tür sınıflandırma için bkz. Caniklioğlu, s. 473.

¹⁹¹ Bu ayrıma göre insan hakları, herkesin hakları-vatandaş hakları olarak tiplendirilebilir. Temel hakların herkese mi yoksa sadece vatandaşlara mı tanınmış olduğu

landırmalarına engel olmadığı gibi; çeşitli açılardan bunun yapılması bir anlayış kolaylığı,¹⁹² hakların özel gelişimini, belli verilerini, tâbi oldukları hukukî rejimin belirlenmesini sağlamaktadır.¹⁹³

a) Klâsik İnsan Hakları Sınıflandırılması: Negatif/Pozitif/ Aktif Statü Hakları

İnsan hakları alanında uzun yıllar yaşanan gelişim ve dönüşüm sürecinin sonunda demokratik toplumlarda genel kabul gören ve yazılı anayasaların pek çoğunda esas alınan sınıflandırma, George Jellinek tarafından ilk baskısı 1893 yılında yapılan *System der subjektiven Öffentlichen* isimli kitapta, devlet ile birey arasındaki ilişkinin durumuna göre, 'negatif statü hakları' (devletten yana özgürlük), "pozitif statü hakları" (devletten pozitif edimlerde bulunulmasını isteme hakkı), "aktif statü hakları" (vatandaşlık hakları) şeklinde üç kategori şeklinde sınıflandırılmıştır.¹⁹⁴ Söz konusu sınıflandırma öğretide klâsik insan hakları sınıflandırılması olarak nitelenmekte olup Türk öğretisi tarafından da uzun süre en yaygın kabul gören sınıflandırma olmuştur.¹⁹⁵ 1982 Anayasamız da dahil olmak üzere uluslararası sözleşmelerde de genellikle bu sınıflandırma esas alınmıştır.¹⁹⁶ Bunun

düzenlendiği madde metninden anlaşılabilir. Anayasa bir temel hakkı herkese tanımak istiyor sadece vatandaşı ile sınırlamak istemiyorsa, "herkes", "kimse" gibi terimler kullanılmaktadır. Hakkın yükümlüsüne göre ise, devleti ve devlet iktidarının diğer taşıyıcılarını bağlayan haklar- bireyi kendi özel hukuka ilişkin işlemlerinde bağlayan haklar şeklinde bir tasnife gidilebilir. 1982 Anayasası'nın 11. maddesine göre Anayasa kurallarından olan temel haklar yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Temel haklar her ne kadar yapıları ve tarihsel gelişimleri açısından hakkın taşıyıcısı olan bireyin hakkın asıl yükümlüsü olan devlete karşı ileri sürdüğü haklar olsa da md.11'deki Anayasa kurallarının kişileri de bağlayan temel hukuk kuralları olduğu hükmünden, aynı zamanda bireylerin birbirleri ile olan özel hukuk ilişkilerini de etkilediği sonucu çıkmaktadır. Zafer Gören, Temel Hak Genel Teorisi, DEÜHFY, 4. Baskı, İzmir 2000, s. 26.

¹⁹² Esra Atalay, "Sanat Özgürlüğü Temel Hakkının Hukuki Niteliği", *DÜHFD*, C.6, Sy.1, 2004, s. 46.; Bulut, Sosyal Haklar, s. 25.

¹⁹³ Atalay, Sanat Özgürlüğü, s. 48. *DÜHFD*, C.6, Sy.1, 2004, s. 46.; Bulut, Sosyal Haklar, s. 25.

¹⁹⁴ Yavuz Atar, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınevi, 5. Baskı, Konya 2002, s. 113.; Kapani, Hürriyet, s. 6.; Gözler, s. 507.; Gören, Temel Hak, s. 27.; Caniklioğlu, s.473.; Erdoğan, Demokrasi, s.185.

¹⁹⁵ Algan, s. 38.

¹⁹⁶ Şeref İba, Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar, Turhan Kitapevi, 2.Baskı, Ankara 2008, s. 100.; Atar, s. 113.

temelinde, statü kavramı ve bireyin devlet karşısındaki konumu yer almaktadır.¹⁹⁷ Buradaki statü, her seferinde bireyin devlet karşısında çeşitli temel hak ve özgürlükler şeklinde ortaya çıkan ve güvenceye bağlanmış herhangi bir durumunu ifade etmektedir.¹⁹⁸ Bireyin devlet karşısındaki konumu ise insan haklarına ilişkin olarak bireyin devletten beklediği edimin niteliğini belirlemekte olup devletin bu hakların gerçekleşmesine ilişkin tutumu konunun özünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla klâsik olarak kabul edilen bu sınıflandırmanın, herhangi bir hakkın özüne ya da doğasına ilişkin olmayıp tamimiyle biçimsel bir sınıflandırma olduğu söylenebilir.¹⁹⁹

Devletin sorumluluğunun niteliği dikkate alınarak yapılan bu sınıflandırma öğretide çeşitli açılardan eleştirilmiştir. En başta gelen eleştiri, belli kategorilerde yer alan haklara ilişkin olarak devletin üstlendiği edimin niteliğinin her zaman aynı olmadığıdır.²⁰⁰ Herhangi bir hak, her iki tür yükümlülüğü de içerebilir.²⁰¹ ‘Hukukun anayasallaştırılması’ olgusu, hem devlete hem de bireylere karşı koruma güvencesini içermektedir. Dolayısıyla, devlet bu olgu gereğince, hem pozitif; hem de, negatif nitelikte yükümlülük altındadır.²⁰² Buna göre edimlerin niteliği bakımından kesin bir sınır çizmek mümkün değildir. Örneğin negatif statü haklarından sayılan adil yargılanma hakkının hayata geçmesi için devletin negatif edimleri dışında çok sayıda pozitif sorumluluğunun bulunması da gerekmektedir. Yargısal sürece herhangi bir şekilde müdahale etmemek biçimindeki edim, her ne kadar devlet için ‘kaçınma’ biçiminde karşımıza çıkan negatif bir yükümlülük olsa da, bağımsız ve tarafsız mahkemelerin oluşturulması, ceza-infaz sistemlerinin kurulup işletilmesi, maddî durumu elverişsiz olan kişiler için adlî yardım sağlanması gibi birçok olumlu edim yerine getirilmeden bireylerin söz konusu haktan yararlanmaları müm-

¹⁹⁷ Algan, s. 38.

¹⁹⁸ Gören, Temel Hak, s. 28.

¹⁹⁹ Algan, s. 38.

²⁰⁰ Algan, s. 28.; Tania Groppi, “İtalya’da Sosyal Haklar”, Çev.: Oya Boyar, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 205.; Rainer Arnold, “Almanya Anayasacılığında ve Orta ve Doğu Avrupa’daki Yeni Demokrasilerde Sosyal Haklar:Karşılaştırmalı Gözlemler”, Çev.: Gülden Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 217.

²⁰¹ Groppi, s. 205.

²⁰² Arnold, s. 217.

kün değildir.²⁰³ Kişisel verileri güvence altına alan kamusal bir makam olmadan özel yaşamın gizliliğinden bahsedilemez.²⁰⁴ Tersine olarak pozitif bir izlenim veren beslenme hakkı da bazen sadece devletin kısıtlanmasıyla, devletin kaçınma yükümlülüğüne uygun davranmasıyla hayata geçebilir. Örnek olarak gıda maddelerinin geleneksel olarak iç tüketimde kullanılması yerine, ihracat yoluyla para kazanmayı teşvik eden kalkınma programları gösterilmektedir.²⁰⁵ Zaten aksine bir yaklaşım, insan hakları açısından önemli sorunlara yol açacaktır.²⁰⁶ Negatif yükümlükler ile pozitifler arasındaki sınır silikleşmiştir.²⁰⁷ Bu nedenle yapılan ayrımların hiç biri kesin ve mutlak değildir. Çünkü pek çok hak, içerik itibarıyla zengin bir nitelik göstermesi nedeniyle içinde yer aldığı sınıfın sınırlarını aşar. Günümüzde insan haklarının ya da temel hak ve özgürlüklerin gelişim çizgisi dikkate alındığında bu durum daha net ortaya çıkacaktır.²⁰⁸

Diğer taraftan bütün hakların amacı bireyin özgürlüğüdür. Farklı olan, bu amaç için üstlendikleri fonksiyonun niteliğidir. Biçimlendirdikleri ve garanti altına aldıkları statüye göre, saldırılara karşı koyma, ortaklık ve edimde bulunulmasını isteme, yönetime katılma yoluyla özgürlüğü garantileyerek²⁰⁹ devlete hem pozitif hem de negatif yönde edimler yüklerler. Çünkü günümüzde hakların tümü her iki niteliği de taşımaktadır.²¹⁰ Bir adım daha ileri giderek söylemek gerekirse, bütün insan hakları bir şekilde pozitif nitelik taşımaktadır²¹¹ ve hem pozitif bir faaliyeti hem de devletin sınırlanmasını gerektirmektedir.²¹² Örneğin işkencenin yaygın ve sistematik olarak uygulandığı bir ülkede kişinin işkenceden korunma hakkı, devlete negatif bir edimden

²⁰³ Algan, s. 39. ; Groppi, s. 205.; Arnold, s. 217.

²⁰⁴ Groppi, s. 205.

²⁰⁵ Donnelly, İnsan Hakları, s. 43.

²⁰⁶ Bulut, Sosyal Haklar, s. 33.

²⁰⁷ Arnold, s. 217.

²⁰⁸ Atalay, Temel Haklar, s. 441.

²⁰⁹ Gören, Temel Hak, s. 29.

²¹⁰ Uygun, Kuram, s. 33.

²¹¹ 1980 yılında ABD'de bir araba kaza yaptıktan sonra yanmaya başlar. Polis olay yerine gelip sadece trafiği yönlendirir ancak arabadakiler için hiçbir müdahalede bulunmaz. Arabadakiler yanarak can verirler. Bu olay insan haklarının pozitif ve negatif olma özelliği üzerine bir tartışma yaratır. ABD Anayasası'nun negatif bir karakter arz ettiği ve yönetimin kaza kurbanlarına yardım konusunda anayasal bir görevinin olmadığı ileri sürülmüştür. Bulut, Sosyal Haklar, s. 34.

²¹² Donnelly, İnsan Hakları, s. 43.

daha fazlasını yükler. Öyleyse bu sınıflandırma, olsa olsa bir genelleme-yi işaret edebilir²¹³ ve insan haklarını daha iyi anlamaya yönelik bir çabanın sonucudur.²¹⁴

Söz konusu sınıflandırmaya yöneltilen bir başka eleştiri de yeni kuşak hakları karşılamadığıyla ilgilidir. Buna göre bu sınıflandırma, yeni ortaya çıkan bir takım hakları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Kuşaklara göre yapılan insan hakları sınıflandırmasında üçüncü kuşağı oluşturan ve ‘halkların hakları’ olarak bilinen hakların, klâsik insan hakları sınıflandırmasında yeri belirsizdir. Söz konusu bu haklar, birçok yönden kendinden önceki haklardan farklılık göstermekte olup Jellinek’in sınıflandırmasında konumlarının belirlenmesi oldukça zordur.²¹⁵ Bu konudaki diğer bir eleştiri, söz konusu sınıflandırmanın insan hakları arasında bir hiyerarşi yarattığıdır. Buna göre, insan haklarının bir bütün olarak yönelmiş olduğu tek amaç olan insan onurunun korunması bakımından negatif statü hakları, pozitif statü haklarına göre daha önemli ve vazgeçilmez bir nitelik arz etmektedir²¹⁶ ve daha korunmaya layıktır.²¹⁷ Diğer taraftan pozitif statü hakları, müdahaleci bir devlete yol açma riskini potansiyel olarak bünyesinde barındırmaktadır. İnsan haklarını ihlâl etmeye aday iki varlıktan en önemlisi devlet; diğeri ise, suçlulardır. İnsan hakları için asıl ve en büyük tehlike devlettir. Bu gerçek karşısında devletin sınırlandırılması çok önemli olup devletin müdahale alanını mutlak şekilde genişleten pozitif haklar bu anlamda yaşamsal bir sorun teşkil etmektedir.²¹⁸ Bu haklar devleti sınırlamayıp kendiliklerinden var olmadıkları, devletin müdahalesini gerektirdikleri için insan hakkı olamazlar.²¹⁹ “Yarım insan hakkıdır”²²⁰

²¹³ Algan, s. 39.

²¹⁴ Bulut, Sosyal Haklar, s. 36; karşı görüş için bkz., Erdoğan, Demokrasi, s. 186.

²¹⁵ Bu yöndeki görüşlerden biri için bkz. Algan, s. 39.

²¹⁶ Uygun, Kuram, s. 35.

²¹⁷ Algan, s. 40.

²¹⁸ Coşkun, s. 604, 606.

²¹⁹ Uygun, Kuram, s. 32.

²²⁰ Isabelle Boucobza/Tatiana Grundler/ Marc Pichard/ Diane Roman, “Fransız Öğretisi Söylevinde Sosyal Haklar: İnkâr ve Kabul Arasında”, Çev.: Hülya Dinçer-İrem Yeşiltürk, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayinevi, İstanbul 2012, s. 75. Diğer taraftan; pozitif statü hakları, negatif statü haklarının hayata geçmesine de engel teşkil etmektedirler. Pozitif statü haklarını yaşanır hale getirmek amacıyla devletin müdahalesinin gerekli ve meşru görülmesi, beraberinde zorlamayı, müdahaleyi getirecek ve sonuç olarak ta hukuk

a.1- Negatif Statü Hakları

Negatif statü hakları, kişileri devlet müdahalesine karşı koruyan hak ve özgürlükler olup, insan haklarına hukuksal güç kazandırma çabalarının ilk sonuçlarıdır.²²¹ Bu statüde yer alan haklar, ancak devletin bunlarla ilgili olumsuz bir tutum takınmasıyla sağlanabilirler. Başka bir ifadeyle, bu hak ve özgürlüklerin gerçekleşmesi, bireylerin bundan yararlanabilmesi için devletin, bunlara müdahale eden gerek kendi organları gerekse üçüncü kişileri durdurmak dışında herhangi bir katkıda, eylemde bulunmasına gerek yoktur.²²² Çünkü bunlar nitelikleri gereği kendiliklerinden ya da hak sahibinin kendisi tarafından gerçekleştirilen haklardır. Örneğin, kişinin konutuna güvenlik kuvvetleri ancak hukukun tayin ettiği sınırlar içerisinde girerlerse bu hak gerçekleşmiş olur.²²³

Negatif haklar, başta devlet olmak üzere herhangi bir kişi ya da kuruma bir başkasına yardım etme görevi yüklememektedir.²²⁴ Ne devletin ne de diğer bireylerin bu hakları ihlâl etmekten uzak kalmak dışında herhangi bir yükümlülükleri yoktur.²²⁵ Negatif statü hakları, aynı zamanda bireylerin devlet tarafından aşılp dokunulamayacak olan özel alanının sınırlarını çizmekte²²⁶; güvenceli bir alan yaratmaktadır.²²⁷ Bu yönüyle söz konusu haklar, bireyin içinde devlet olmaksızın gerek bireysel gerekse toplumsal yaşamını düzenleyebilmesi, hayatını devam ettirebilmesi için devletten özgür kalma hakkıdır. Bireye devlete karşı bir savunma imkânı vermektedir.²²⁸ Bu nedenlerledir ki “koru-

devletini, bireysel hak ve özgürlükleri ortadan kaldıracaktır. Coşkun, s. 606.; İyi bir eğitim hakkı, her ailenin uygun bir eve sahip olma hakkı, uygun tıbbi tedavi imkânları elde etme hakkı, ekonomik korkulardan korunma hakkı ve buna benzer haklar doğada kendiliğinden var olan haklar değildir. Bütün bunları kim sağlayacak sorusunun cevabı da ister istemez devlet müdahalesini getirecektir. Rand, İnsan, s. 321.; Pozitif statü haklarının etkisi, aynı zamanda siyasal ve sivil haklar olan negatif statü haklarını ahlaki zorlayıcılık alanının dışında itip bir ideale dönüştürecektir. Oysaki bir hakkın anlaşılmasında, hayata geçmesinde hiçbir şey o hakkın bir ideal olmadığını kabulünden daha önemli değildir. Cranston, s. 315.

²²¹ Aybay, s. 59.

²²² Atar, s. 114.; Algan, s. 38.

²²³ Atar, s. 114.

²²⁴ Bulut, Sosyal Haklar, s. 35.

²²⁵ Rand, İnsan, s. 45.

²²⁶ Kapani, Hürriyet, s. 6.; Gözler, s. 508.

²²⁷ Erdoğan, Demokrasi, s. 185.

²²⁸ Gören, Temel Hak, s. 28.

yucu haklar” olarak da anılmaktadır.²²⁹ Böylelikle kişiler, insan olarak varlıklarını devam ettirme, kendilerini ifade ve gerçekleştirme imkânı elde ederler; kişiler ve gruplar arasında özgür etkileşim, iletişim ve örgütlenme sağlanır; toplum içinde düşünceler serbestçe dolaşır.²³⁰

a.2- Pozitif Statü Hakları

Pozitif statü hakları devletin olumlu müdahalesi olmaksızın gerçekleşemeyecek haklar olup birey bu haklarını ancak devletin fiilî müdahalesi ve eylemlerinin katkısı ile kullanabilir.²³¹ Bu hakların sağlanabilmesi için devletin başta sosyal kamu hizmetleri ve sosyal politikalar ile bireyleri kendi haline bırakmak yerine onlarla aktif bir şekilde ilgilenerek bir takım imkânlar ile donatacak faaliyetlerde bulunması gerekir.²³² Başka bir ifadeyle, söz konusu bu haklar, devlete ve onun kurumlarına belli bir biçimde davranma yükümlülüğü getiren hak ve yetkileri ifade etmektedir.²³³ Bireyin özgürlüğüne devlet olmaksızın kavuşmadığı, tersine, özgür varlığının korunması için devletin tedbir ve tedariklerine ihtiyaç duyduğu bir durumdur.²³⁴ Böylelikle bireyler, devletten olumlu bir davranış, bir hizmet, bir yardım ve katkı isteme imkânına kavuşmaktayken²³⁵, devletin sosyal alanda belli ödevler ve fonksiyonlar üstlenmesi durumu ortaya çıkmaktadır.²³⁶ Örneğin, devlet, malî imkânları ölçüsünde bireylerin eğitilmesi, tedavi edilmesi, barınacağı yeri yoksa konut sağlanması gibi imkânları hazırlamak ve sunmak zorundadır.²³⁷ Bu nedenle kamuya ait kaynakların toplumsal adalete uygun bir şekilde dağılımının sağlanması oldukça önemlidir. Bunun içinde devlet yönetiminde saydamlık ve katılımcı demokratik bir ortamın varlığı çok önemlidir.²³⁸ Diğer taraftan söz konusu haklar

²²⁹ Atalay, Temel Haklar, s.440; Gözler, C.II, s. 508.

²³⁰ Erdoğan, Demokrasi, s.185; Kişi dokunulmazlığı, kişi hürriyeti, özel hayatın gizliliği, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce özgürlüğü gibi önemli hak ve özgürlükler içeren negatif statü hakları, 1982 Anayasası'nda "Kişinin Hakları ve Ödevleri" başlığı altında düzenlenmişlerdir.

²³¹ Algan, s. 38.

²³² Erdoğan, Demokrasi, s. 186.

²³³ Bulut, Sosyal Haklar, s. 35.

²³⁴ Gören, Temel Hak, s. 29.

²³⁵ Gözler, s. 528.; Atar, s. 114.

²³⁶ Kapani, Hürriyet, s. 6.; Gözler, s. 508.

²³⁷ Atar, s. 114.

²³⁸ Aybay, s. 63.

1982 Anayasası'nın, "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" başlıklı bölümünde düzenlenmişlerdir.

Bireye devletten bir şey isteme hakkı tanıdığı için "isteme hakları", Fransa'da ise "hizmet hakları" denilmektedir. Aynı zamanda bu haklar sosyal devlet anlayışının sonuçları olduğundan "sosyal haklar" olarak da ifade edilmektedir.²³⁹ Bu yönüyle toplumun sosyo-ekonomik bakımdan güçsüz olan kesimlerinin insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürebilmeleri için devletin önlemler almasını veya doğrudan doğruya edimlerde bulunmasını gerektirmektedir.²⁴⁰ Bu açıdan sosyal haklar, sosyal devlet bağlamında toplumsal eşitlik amacına yönelmiş haklar olarak tanımlanabilir.²⁴¹ Bu haklar sayesinde, sosyal eşitsizlikler azalacak, toplum içindeki sosyo-ekonomik bakımdan zayıf olanlar korunacaktır.²⁴² Pozitif statü hakları, sosyal devletin gelişim seyrine paralel bir artış göstermiştir.²⁴³ Türk Hukuku'nda bu alanda devlete, malî imkânları ölçüsünde yükümlülük getirilmiştir. Devletin, ekonomik ve sosyal alanlarda Anayasa ile hüküm altına alınan görevleri konusunda, olumlu-pozitif edimde bulunma yükümlülüğüne 2001 yılı Anayasa değişikliklerinden önce metinde yer alan, "ekonomik istikrarın gözetilmesi" ibaresi ile tür mazeret nedeni getirilmiştir.²⁴⁴ Söz konusu bu kriter hem 1961 (md.53) hem de 1982 (md.65) Anayasa'larında yer almış, sosyal ve ekonomik alanda, devletin görevini malî kaynakların yeterliliği ölçüsüyle sınırlamıştır. Bu durumun sosyal hakların, Türk Hukukunda tarihinde birinci kuşak haklardan farklı özellikte ve anlamda algılandığı ve ikincil bir konuma itildiğinin göstergesi olduğu, bunun insan haklarının bütünlüğü ilkesine ve dolayısıyla da insan hakları kuramına aykırı olduğu, insan haklarının tamamının bir bütün ve aynı değerde olduğu ifade edilmektedir.²⁴⁵

²³⁹ Gözler, s. 508.

²⁴⁰ Bulut, Sosyal Haklar, s. 35.

²⁴¹ Ö. İbrahim Kaboğlu, "Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", içinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 29.

²⁴² Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 1995, s. 100.

²⁴³ İba, s. 100.

²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Gülmez, "Türkiye'de Sosyal Haklar: Sosyal Şart Açısından Anayasa'da Sosyal Devlet ve Sosyal Haklardaki Uyumsuzluklar", içinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 136-137.

²⁴⁵ Adil Şahin, "Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal Ve Kültürel

1982 Anayasası'nın 65. maddesinin gerekçesinde, maddenin hiç kimseye devletten sosyal ve ekonomik hakların gerçekleşmesini isteme hakkı vermediği, bu hakların devlete yüklenen ödevlerden oluştuğu belirtilmiştir.²⁴⁶ Buna dayanarak olumlu edimler gerektiren hakların sadece Anayasada yer alıyor olmasının bireylere subjektif kamu hakkı tanımadığı ve bu hakların "program hükümler" niteliği taşıdığı²⁴⁷, yasama organının bu konudaki takdir hakkını denetleyecek başka bir ifadeyle hareketsizliğini müeyyidelendirecek hukuksal bir yolun bulunmadığı ileri sürülmüştür.²⁴⁸ Ancak bu düşünceye karşı çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Buna göre, sosyal devlet anlayışı temelinde yorum yapılarak Anayasa'nın negatif statü şeklinde düzenlediği alanlarda bile devletten olumlu edimlerde bulunma hakkı garantilenmiş sayılmalıdır.²⁴⁹

Diğer taraftan, yolsuzlukların olmadığı, kaynakların işletilip kalkınmanın teşvik edildiği, varlıkla orantılı vergi alındığı bir devlette malî kaynakların yetersizliği sonucu ortaya çıkmayacaktır. Söz konusu bu kriter, sadece devletin ekonomik ve sosyal ödevlerindeki bir sınırlamaya meşruiyet kazandırabilir. Ancak bu durumda da, ekonomik ve sosyal alandaki hakları sınırlanan bir birey, devletin aksaklıklarını öne sürerek devletin görevlerini yerine getirmediğini ispatlarsa devlet kusurlu dolayısıyla sorumlu sayılacaktır.²⁵⁰ Benzer nitelikteki başka bir görüşte ise söz konusu kriterin, ekonomik ve sosyal haklar bakımından bir sınırlama anlamı taşıyacağı açıksa da bu, devletin bu haklara ilişkin görevlerinden tümüyle sıyrılabileceği anlamına gelmez. Ayrıca "Madde metni devletin sosyal ve ekonomik haklara ilişkin görevlerini yerine getirip getirmemesiyle değil; bu görevleri ne şekilde ve derecede yerine getireceğiyle ilgilidir"²⁵¹ ifadelerine yer verilmiştir.

Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme", *AÜHFD*, Sy.59, 2010, s. 754.

²⁴⁶ Anayasa'nın 65. maddesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gözde Atasayan, "Devletin Sosyal ve Ekonomik Ödevlerinin Sınırı", *KHÜHFD*, C.1, Sy.1, 2013, s. 94-103.

²⁴⁷ Değişiklik gerekçesi bkz. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 21, Sy.3.

²⁴⁸ Bu yöndeki görüş için bkz. Ergun, s. 112.

²⁴⁹ Bu yöndeki görüşlerden biri için Gören, Temel Hak, s. 31.

²⁵⁰ Betül Aslan, Devletin Temel Amaç ve Ödevleri Işığında Öznel Gelişim Hakkı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, XII Levha Yayınları, İstanbul 2009, s. 146.

²⁵¹ Algan, s. 281.

AYM de²⁵² örneğin devletin, vatandaşların sosyal güvenliğini, malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirirken sigortacılığın niteliğine uygun olarak kimi sınırlamalar getirebilirse de sosyal hakları kullanamayacak hale getiren düzenleme yapamayacağına hükmetmiştir. 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile 1982 Anayasası md.65 de yer alan, “ekonomik istikrarın korunmasını gözetme” kaydı yerine, “bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözetme” kaydı getirilmiştir. Söz konusu bu değişiklik öğretide kısmî bir iyileşme olarak değerlendirilmiştir.²⁵³

Diğer taraftan bu kısmî iyileştirme AYM kararlarına da henüz yansımış değildir. Yüksek Mahkeme, bazı yasal düzenlemeler konusunda siyasal iktidarı sınırlayan kararlar vermişse de sosyal haklar üzerine yeterli açılımı yapamamış²⁵⁴ değişiklikler sonrası, hak-ödev ilişkisini yeniden yorumlayamamıştır.²⁵⁵ Konu 1982 Anayasası'nın 5.

²⁵² 1999/42 E, 2001/41 K, 23.02.2001, 23.11.2001 tarihli ve 24592 sayılı Resmi Gazete.
²⁵³ Kaboğlu, Sosyal Haklar, s. 29. Türkiye'nin yakın bir tarihte taraf olduğu Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin (ESKUS) 2. maddesi taraf devletleri Sözleşmede yer alan hakların hayata geçmesi için yapacakları girişimleri, “kaynakların var gücüyle” yerine getirecekleri ibaresi taşımaktadır. Devletin yükümlülükleri çerçevesinde bir değerlendirme yapıldığında, “malî kaynakların yeterliliği”, ifadesinin Sözleşmedeki bu ibarenin çok gerisinde olduğu görülmektedir. Sözleşmenin tam metni için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/83-93.pdf>.

²⁵⁴ Kaboğlu, Sosyal Haklar, s. 29.

²⁵⁵ Kaboğlu, Sosyal Haklar, s.20, AYM'nin, 2005/52 E, 2007/35 K, 03.04.2007 sayılı kararı şöyledir: “Anayasa'nın 56. Maddesinin üçüncü fıkrasında Devletin herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamakla yükümlü olduğu, son fıkrasında da sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabileceği öngörülürken, bu maddede Devlete verilen görevin Anayasa'nın 65. Maddesinde belirtilen malî kaynakların yeterliliği ölçüsüyle sınırlı olduğu kuşkusuzdur. Diğer taraftan, sağlık yardımları için sigortalıdan katkı payı alınabileceği uluslararası sözleşmelerde de öngörülmüştür. Nitekim “Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin Uluslararası Çalışma Örgütü”nün 102 sayılı Sözleşmesinin 10. Maddesinde, sağlık yardımından faydalananlar veya bunların aile reislerinin, hastalık halinde yapılacak sağlık yardımı masraflarına iştirak ettirilebileceği, bunun ilgiliye ağır bir yük getirmeyecek şekilde tespit edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Avrupa Konseyi çerçevesinde oluşturulan Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi'ne göre de, korunan kimselerin doğrudan katkıda bulunmaları olanaklıdır. Sosyal Devlet ilkesi gereğince sağlık hizmetlerinden herkesin faydalanmasının gerçekleştirilebilmesi ve sürdürülebilmesi, sunulan hizmetlere bazı durumlarda katkı yapılmasını zorunlu kılabilmektedir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden herkesin yaygın ve eksiksiz olarak faydalanma amacını gerçekleştirmek için sunulan hizmete katkı sağlanmasını öngören kuralın, sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmadığı ileri sürülemez.”

madde bağlamında da ele alınmıştır. Söz konusu madde, devleti kişileri ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak için, kişinin temel hak ve özgürlüklerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri ile bağdaşmayacak biçimde sınırlayan engelleri kaldırmakla görevlendirmiştir. Bununla birlikte bu hükümden devletin olumlu edimlerin dağıtılmasında bireyleri veya grupları bundan yoksun kılamayacağı emrinin veya onun olumlu edimler dağıtmak zorunda olduğu sonucunu çıkarmanın şüpheli olacağı belirtilmiştir.²⁵⁶ Ancak bu görüşe “özel gelişim hakkı” bağlamında karşı çıkılmış, devletin, özel gelişim hakkının varlığının tüm alanlarda kabul edilmesi ve hayata geçirilmesiyle sorumlu olduğu; adı geçen madde metninde geçen konuların devletin görevi olmasının yanı sıra amacı olması sebebiyle de devletin bu konulara ilişkin aykırı işlem ve eylemlerinin çağdaş hukuk düzeninde yok hükmünde olduğu²⁵⁷ ifade edilmiştir

a.3- Aktif Statü Hakları

Aktif statü hakları en net bir şekilde katılma hakkı olarak nitelendirilebilirler.²⁵⁸ Bireylerin siyasal katılımını sağlamaktadırlar²⁵⁹ Siyasal görüş ve tutumlarını açıklama, örgütlenme, oy kullanma, referandum, seçme ve seçilme yollarıyla vatandaşa, devlet ve toplum yönetiminde söz sahibi olma ve kararlara katılma yetkisi veren siyasal haklardır.²⁶⁰ Vatandaşlar böylelikle hem siyasal iktidarın oluşumuna hem de kullanımına katılmakta, devlet karşısında aktif bir konum kazanmaktadır.²⁶¹ Başka bir ifadeyle aktif statü, bireyin özgürlüğünü devlet kanalıyla ama devlet için kullandığı bir durumdur.²⁶² Söz konusu haklar genellikle vatandaşlara tanınmış olup olmayanları, anayasalar çoğu zaman katılma haklarının tamamından veya büyük bir kısmından

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gören, Temel Hak, s. 30-32.

²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, Gelişim Hakkı, s. 101-103.

²⁵⁸ Algan, s. 38.

²⁵⁹ Öğretide, bu hakların fonksiyon ve nitelikleri dikkate alındığında, siyasal katılma hakları olarak nitelenmesinin daha doğru olacağı belirtilmektedir. Cem Eroğul, *Anatüze Giriş*, İmaj Yayınevi, 8.baskı, 2005, s. 25.

²⁶⁰ Kapani, *Hürriyet*, s. 6.; *Gözler*, s. 509.; *Atar*, s. 114.; *Siyasal parti kurma hakkı, siyasal faaliyette bulunma hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, dilekçe hakkı aktif statü-katılma hakkına diğer örnekler olarak gösterilebilir.*

²⁶¹ Erdoğan, *Demokrasi*, s. 186.

²⁶² Gören, *Temel Hak*, s. 28.

yoksun bırakırlar.²⁶³ Bir bakıma katılma hakları vatandaşlık hakları ile somutlaşmış biçim alırken aynı zamanda garanti de edilmiş olur. Herhangi bir birey, vatandaşlık haklarından yararlanıyorsa, bireyin özgürlüğü devlet hizmetine girerken devlette, bireyin özgürlüğünü kullanabileceği bir alan haline gelecektir. Bireysel özgürlük ile devlet düzeni böylelikle birbirleriyle çelişmeyecek fonksiyonel açıdan birbirlerini tamamlayacaklardır.²⁶⁴

b) Kuşaklara Göre Hakların Sınıflandırılması

İnsan haklarının kapsam ve içerik olarak göstermiş olduğu dinamik özellik karşısında klâsik sınıflandırmanın yetersiz kalması üzerine henüz tam anlamıyla anayasalarda yer almasa da insan hakları ile ilgili yeni bir takım sınıflandırmalara gidilmiştir.²⁶⁵ Bunlardan biri Karel Vasak'ın klasikleşmiş ayrımı olup buna göre insan hakları; birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır.²⁶⁶ Bu ayrım ilk kez Fransız Hukukçu Vasak tarafından 1979 yılında, hakların tarihsel olarak ortaya çıkışları²⁶⁷, tarihsel evrimleri²⁶⁸ dikkate alınarak önerilmiş olup, bir bakıma insan haklarının geçmiş ve gelişim çizgisini ortaya koymaktadır.²⁶⁹

XX. yüzyılın sonlarından geçmişe doğru bir göz atıldığında insan haklarının iki yüzyıllık gelişim sürecinde üç dönem gözlenebilir.²⁷⁰

²⁶³ Erdoğan, Demokrasi, s. 186.

²⁶⁴ Gören, Temel Hak, s. 28.; Bu konuda son olarak devletin söz konusu haklar bakımından üstlendiği edimin niteliğinin hakkın yapısına bağlı olarak değiştiğini belirtmek gerekir. Bu edim bazen negatif karakter taşıırken bazen pozitif karakter taşıyabilecektir. Örneğin devlet, özgür ve adil bir seçim ortamının yaşanabilmesi için bir yandan bireylerin aday olmalarını, propaganda yapmalarını engellemek gibi negatif bir edimin yükümlüsüken; bir yandan da, siyasi partilere yeterli düzeyde ve hakça mali yardımda bulunmak, dürüst ve adil bir seçimin gerçekleşmesi için gereken önlemleri almak şeklindeki pozitif edimlerin yükümlüsüdür. Algan, s. 38-39.

²⁶⁵ Atar, s. 115.

²⁶⁶ Şahin, s. 717.

²⁶⁷ Gözler, s. 511.; Algan, s. 46.; Atalay, Temel Haklar, s. 440.

²⁶⁸ Ö İbrahim Kaboğlu, "Çevre Hakkı Karşısında İdare ve Yurttaş", İçinde: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, 1992, s. 30.

²⁶⁹ Tepe, s.9

²⁷⁰ Ö. İbrahim Kaboğlu, "İnsan Haklarının Gelişimci Özelliği ve Anayasa Yargısı(İnsan Hakları Evresel Bildirgesinden Günümüze)", AYD, Sy.9, 1992, s. 122.

Bunlar “insan haklarının üç kuşağı” olarak da adlandırılabilir.²⁷¹ Söz konusu ayrım öğretilerde, evrim sürecine göre sınıflandırma olarak adlandırılmaktadır.²⁷² Bugüne kadar ortaya çıkmış olan hakları “birinci kuşak”, “ikinci kuşak”, “üçüncü kuşak” haklar şeklinde üç büyük tasnife ayırarak incelemek genel kabul gören bir yaklaşımdır.²⁷³

İnsan haklarının evrimci özelliği, hak ve özgürlüklerin devam eden süreç olarak dinamik bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Geçmişten içinde yaşadığımız ana kadar gözlenebilen bu özellik gelecek içinde geçerlidir.²⁷⁵ Günümüzde hemen hemen her konunun insan haklarına ilişkin bir yönü keşfedilmekte bu da sürekli olarak yeni hakları ortaya çıkarmakta,²⁷⁶ var olanların da değişen koşullara uygun olarak yeniden yorumlanmasını sağlamaktadır.²⁷⁷ Daha öncesinde de belirtildiği gibi insan haklarının bir ‘ulaşılacak hedefler programı’²⁷⁸ olduğu gerçeği dikkate alındığında insan hakları olarak ileri sürülen haklar listesinin, değişen zaman ve koşullara bağlı olarak değişip gelişeceği görülecektir. Bu da kuramsal olarak konjonktüre bağlı bir şekilde yeni insan haklarından ve hattâ yeni kuşaklardan bahsedilmesini mümkün hale getirmektedir.²⁷⁹

Diğer taraftan insan hakları kuşakları birbiri ile mantıksal bir ilişki içindedirler. Birbirlerinin üzerinde ve birbirlerine bağlı olarak yükselmişlerdir.²⁸⁰ Aynı uygarlık sisteminin parçaları olup, her bir

²⁷¹ Kaboğlu, İnsan Hakları, s. 122.

²⁷² Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 225.

²⁷³ Uygun, Kuram, s.15; Eroğlu, s. 7.; Bunun üç önemli nedeninin olduğu belirtilmektedir:1) Söz konusu sınıflandırma, daha öncesinde de ifade edildiği gibi insan hakları kuram ve uygulamasının tarihsel gelişimi ile paralellik göstermektedir. 2) Hakların oluşum sürecindeki toplumsal dinamiklerin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. 3) Bu sınıflandırma, hakların nitelikleri dikkate alınarak yapılacak bir başka sınıflandırma ile belli ölçülerde örtüşmektedir. Uygun, Kuram, s. 16.

²⁷⁴ Ö. İbrahim Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, İçinde: Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, Ankara 2001, s. 104.; Aslan, Gelişim Hakkı, s. 32.

²⁷⁵ Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 225.

²⁷⁶ Atalay, Sanat Özgürlüğü, s. 47.; Kaboğlu, İnsan Hakları, s. 121.

²⁷⁷ Algan, s. 46.

²⁷⁸ Kapani, Hürriyet, s. 14.

²⁷⁹ Algan, s. 47. Başka bir ifadeyle, hak ve özgürlüklerin gelişime açık yönünü yansıtan, kuşaklara göre sınıflandırmanın önu açıktır. Gelecekte ortaya çıkıp tanınacak olan insan hakları yeni bir kuşak olarak incelenebilecektir. Örneğin tıp biliminde yaşanan kimi gelişmeleri dikkate alan bazı görüşlerde, bu çerçevede dördüncü kuşak haklardan bahsedilmektedir. Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 225.

²⁸⁰ Algan, s. 47.

hak gurubu diğerinin varlık nedeni²⁸¹, olmasa olmaz şartıdır.²⁸² Başka bir ifadeyle birinci kuşak haklar ikinciyi, ikinciler ise üçüncü kuşak hakları doğurmuşlardır.²⁸³ İnsan haklarının bütünlüğü ve karşılıklı bağımlılığı sonucunda gerek kişisel ve siyasal haklar, gerekse de ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında bir ilişki vardır.²⁸⁴

b.1- İlk Hakların Otaya Çıkışı ve Birinci Kuşak Haklar

Klâsik ya da geleneksel haklar veya kişi özgürlükleri ve siyasal haklar, bireysel hak ve özgürlükler olarak da adlandırılan birinci kuşak haklar, ilk haklar demeti olarak büyük ölçüde aristokrasi ile burjuva sınıfı arasındaki sınıf çatışmasına dayanmaktadır.²⁸⁵ Bu iki sınıf

²⁸¹ Atalay, Sanat Özgürlüğü, s. 51.

²⁸² Bulut, Sosyal Haklar, s. 24.; Hak ve özgürlüklerin kullanımı zaman ve mekân çatışması yaratabilir. Bazen bir hakkın kullanımı diğerinin varlık ve geçerlilik alanını etkileyebilir. Bu durumda 'uzlaşma tekniği' özgürlükler hukukunun başvuru bir ilkedir. Kaboğlu, Kültürel Haklar, s. 107.

²⁸³ Algan, s. 47.

²⁸⁴ Atalay, Sanat Özgürlüğü, s. 51.; AİHM, 1979 tarihli, Airey-İrlanda kararında konuya ilişkin yaklaşımını ortaya koymuştur. Kocasından şiddet gördüğü gerekçesiyle boşanmak isteyen ancak maddi zorluklar nedeniyle avukat yardımından yararlanamayan kadının başvurusunda, sadece ceza hukukuna ait olan ücretsiz avukat sağlama yükümlülüğünün, medeni hukuk alanına aktarılacağını belirtmiştir. Bu kararını gerekçelendirirken, medeni ve siyasi hakların birçoğunun ekonomik ve sosyal düzende etkileri olduğunu, ekonomik ve sosyal haklara karışmayan gerekçesiyle bu yorumu dikkate almamanın hiçbir mantığı nedeninin olmamayaacağını, sosyal ve ekonomik hakları AİHS den 'ayırarak sızdırmaz duvarın' olmadığını belirtmiştir. Karar hakkında ayrıntılı değerlendirme için bkz. Jean-Pierre Marguenaud, "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesinde Sosyal Hakların Korunması ve Sözleşmenin Geniş Yorumu", Çev.: Gülden Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 223.; Bu çerçevede siyasal iktidara, insan haklarının bir bütün olarak işlerlik kazanacağı, temel hak ve özgürlük haline geleceği ortamı hazırlamak görevi düşmektedir. İnsan hakları arasından herhangi birini çıkarmak ya da etkisiz hale getirmek söz konusu bütünlüğü bozar ve diğer hakları da anlamsız; içi boş hale getirir. Demokrasi ve insan haklarının Batı'daki gelişim süreci de bunu ispatlamaktadır. Başlangıçta, baskı yokluğu, beden ve düşünsel dünyada bağımsız olma şeklinde anlaşılan özgürlük daha sonra siyasal haklar aracılığıyla devlet yönetimine katılımı da içerir bir anlama kavuşmuş ardından da sosyo-ekonomik koşullarını böyle bir özgürlük anlayışını soyut ve anlamsız hale getirdiği gerekçesiyle, sosyal haklar çerçevesinde insanın özgürleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bulut, Sosyal Haklar, s. 25. Belirtilmelidir ki, birinci kuşak, 'insan kişiliğinin korunmasına ilişkin medeni ve siyasal hakları'; ikinci kuşak, insanın onur içinde yaşamasını amaçlayan 'ekonomik, sosyal ve kültürel hakları'; üçüncü kuşak ise, insanın uygun çevrede ve barış içinde yaşamasını amaçlayan 'dayanışma haklarını' Atar, s. 115. veya 'grup haklarını' kapsamaktadır. Tepe, s. 9.

²⁸⁵ Muzaffer Sencer, "İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi", AİD, C.23, Sy.2,

arasındaki çelişki ve menfaat çatışması kendisini özellikle siyasal haklarda göstermiştir.²⁸⁶ Şöyle ki XVIII. yüzyıl Batı Avrupa'sında özellikle de Fransa'da, artan ticarete bağlı olarak ekonomik yönden güçlenen burjuva sınıfı bunu siyasal alana da taşımak istemiş ancak burada, ekonomik gücünü kaybeden ancak siyasal gücünü korumak isteyen aristokrasinin direnci ile karşılaşmıştır. Bir mücadeleye dönen bu sürecin galibi ise burjuva sınıfı olmuştur.²⁸⁷ Söz konusu bu mücadele, eşitlik, mücadele ve özgürlük kavramlarının ortaya çıkmasına neden olarak çelişkiler üzerine kurulu feodal çağın kapanmasına neden olurken, beraberinde aslında burjuvazinin sınıfsal çıkarlarını temsil eden bir hak ve özgürlükler demetini de getirmiştir.²⁸⁸ Söz konusu bu haklar, büyük fikir akımlarının da etkisiyle dönemin hak bildirilerinde yer alarak hukuk düzeninin yapı taşı haline gelmişlerdir.²⁸⁹

Özellikle Fransız Devrimi, genellikle bireyciliğin büyük zaferi olarak kabul edilmektedir. XVII ve XVIII. yüzyıl boyunca çeşitli düşüncüler tarafından savunulan bireycilik, geleneksel toplumun üzerine inşa edildiği topluluk içi bağların ve bağımlılık ilişkilerinin yıkılması ve öncelikle de siyasal iktidar karşısında bireye özerk bir alan tanınması düşüncesidir.²⁹⁰ Kişi, tek ve önemli bir değer olarak kabul edilirken toplumun amacının ona hizmet olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır.²⁹¹

1990, s. 4. ; Algan, Hakların Korunması, s. 34.

²⁸⁶ Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 225.

²⁸⁷ Algan, s. 35.

²⁸⁸ Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 226.

²⁸⁹ Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 226.

²⁹⁰ Mehmet Ali Ağaoğulları, "Fransız Devriminin Birey-Devlet İlişkisi", *AÜSBFD*, C.XLIV, No:3-4, 1989, s. 195.

²⁹¹ Mehmet Akad, "1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinin Getirdiği Özgürlük Anlayışı ve Türk Anayasalarına Etkisi", *MÜHAD*, s. 30., Sayı belirtilmemiş; Özgür hale gelen insan, bugünkü hak ve özgürlüklerini kazanarak toplum karşısında "özerk varlığı olan birey" kimliğini kazanmıştır. Sencer, s. 3.; Fransız İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirisi kendi kendine yeten, ne devletin ne üçüncü kişilerin karışabildiği, yaşam şeklini ve davranışlarını serbestçe belirleyebilen insanın, ortaya çıkışının bir belgesi niteliğindedir. Ağaoğulları, s. 195.; Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 226. Doğal haklar" da, söz konusu akımı oluşturan düşünceden bir diğeridir. Buna göre, insanlar doğuştan eşit varlıklar olup doğaları gereği bir takım haklara sahiptirler. Yasa koyucu tarafından tanınmaları ya da ortadan kaldırılmaları söz konusu değildir. Mutlaka yasal haklar şeklinde ortaya çıkmaları gerekmemektedir. Neval Oğan Balkız, "Hukuk Dogmatikliği Çerçevesinde İnsan Haklarını Tanımlama ve Kavramı Temellendirme Sorunu", *HFSA*, 13.Kitap, 2005, s. 58.

Başta Fransız İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirisi olmak üzere burjuva devrimleri sonrası ortaya çıkan hak bildirimleri, doğal hukukun pozitifleşmesi olarak nitelenmektedir.²⁹² Bildiri, insanın tabii, zaman aşımına uğramaz nitelikte sayılan bu haklarını, özgürlük, güvenlik, mülkiyet ve baskıya karşı direnme olarak belirtmektedir.²⁹³ O güne kadar gelen kurumsal birikimlerin ve kazanılmış bir mücadelenin somutlaşmış bir belgesi olarak, insan haklarının bir listesi tüm dünyaya ilan edilmiştir.²⁹⁴

Bildirinin aynı zamanda başlığı olan, "İnsan ve Yurttaş Hakları" ibaresinden de anlaşılacağı üzere sadece Fransız Halkı'na değil tüm insanlığa yönelik evrensel bir haklar demetidir.²⁹⁵ Bildiride kullanılan evrensel nitelikli formüller²⁹⁶ ve Bildiri'nin XVIII. yüzyıl dünyasında İngilizceye göre daha yaygın bir dil olan Fransızca kaleme alınmış olması da onun evrenselliğini ve etki alanını artırmıştır. Tüm dünya insan haklarını, aslında tarihsel olarak daha eski olan Amerikan Bildirilerinden değil Fransız Bildirisinden öğrenmiştir.²⁹⁷ Böylelikle bütün dünyada geçerli olan evrensel bir insan hakları anlayışı yerleşmiştir.²⁹⁸

²⁹² Cranston, s. 311.; Balkız, s. 58.

²⁹³ Savcı, Koruma, s. 8.; Akad, s. 30.

²⁹⁴ Algan, s. 35.; Bu Bildiri ile o zamana kadar hiçbir değer ve anlam ifade etmeyen insana, büyük çapta hak ve özgürlükler tanınarak bunların kanunlarda da yer alması sağlanmıştır. Akbulut, s. 3. Kendisinden önceki dönemin sosyo-politik koşullarından şekillenerek gelmiş, Akad, s. 29.; önce Avrupa'yı sonra tüm dünyayı etkisine almıştır. İsmet Giritli/Jale Sarmaşık, Anayasa Hukuku Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku İstanbul 200, s. 72.

²⁹⁵ Akad, s. 30.

²⁹⁶ Giritli/Sarmaşık, s. 72.

²⁹⁷ Kapani, Hürriyet, s. 46.

²⁹⁸ Said Vakkas Gözlüğü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi, 2.Baskı, Ankara 2002, s. 58.; Diğer taraftan Bildiri, bireye hak ve özgürlüklerden oluşan özerk bir alan tanımakta, bu hakların siyasal topluma ve devlete göre önceliğini vurgulamakta adeta devleti insana özgü niteliklerden yola çıkarak yeniden tanımlamakta, Ağaogulları, s. 195.; başta devlet olmak üzere bütün politik birleşmelerin temel amacının insanın tabii ve inkâr edilemez haklarının korunması olduğunu tüm dünyaya ilan etmektedir. Hayati Hazır, Anayasa Hukuku, Alter Yayınları, 3 Baskı, Ankara 2004, s. 87.; Cranston, s. 312. Böylelikle Bildiride, insanın doğuştan sahip olduğu tabii haklar yanında, ilk kez bireyin devlet yönetimine katılımını sağlayan seçme ve seçilme hakkı gibi siyasal nitelikli haklar ile, Gözlüğü, s. 58.; insan haklarının sağlanması ve korunması için gerekli olan kuvvetler ayrılığı, devlet iktidarının sınırlanması gibi anayasa esaslar yer almıştır. Kapani, Hürriyet, s. 46.; Savcı, Koruma, s. 9.

Devlet müdahalesinin sınırlanmasıyla sağlanan ve doğal haklar kuramına dayanan özgürlükler alanında²⁹⁹ insanın maddî ve manevî varlığını dilediği gibi gerçekleştirmesini amaçlayan³⁰⁰ ve genellikle kamu alanına ilişkin olan³⁰¹ birinci kuşak haklar bakımından kişinin en önemli ihtiyacı özgür olmaktır.³⁰² Başka bir ifadeyle, söz konusu hakların en önemli özelliği, başta devlet olmak üzere kendilerine siyasal iktidar emanet edilen kişilerin neyi yapamayacağını belirlemeleridir.³⁰³

b.2- İkinci Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı ve Sosyal- Ekonomik-Kültürel Haklar

Fransız Devrimi sonunda, burjuvazinin gerek ekonomik gerekse siyasal yönden bütünüyle istekleri karşılanıp hayata geçmiştir. Bu süreç beraberinde bir takım yeni toplumsal eşitsizlikleri de gündeme getirmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında özellikle İngiltere’de başlayıp daha sonra Batı Avrupa’da kendini hissettiren sanayi devrimi sonucunda dönüşen toplum yapısı, yeni çelişkileri; buna bağlı olarak da yeni haklar mücadelesini başlatmıştır.³⁰⁴ Söz konusu haklar, anılan dönemde ortaya çıkan korkunç çalışma koşullarına duyulan tepkiye de tepki olarak doğan bir takım siyasî ve sosyal hareketlerle ilişkilidir.³⁰⁵ Meta üretiminin yaygınlaşmasının beraberinde emeğin metalaşması-

²⁹⁹ Mihriban Şengül, “Neoliberal Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı”, İçinde: Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları, Edt.:Selda Çağlar, Beta Yayınları, İstanbul 2010, s. 367.

³⁰⁰ Bulut, Sosyal Haklar, s. 28.

³⁰¹ İrem Fatma Çağlar, “Feminist Perspektiften İnsan Hakları” HFSA, 7.Kitap, 2003, s. 40.

³⁰² Hakan Karakehya, “Ortaya Çıkışı, Kavramsal Gelişimi ve İçeriği İtibarıyla İnsan Hakları”, *KHHD*, Sy.69-70, s. 111.

³⁰³ Ö.İbrahim Kaboğlu, “Hak ve Özgürlükler Alanındaki Gelişmelerin Anayasa’ya Yansıtılması Sorunu”, *AYD*, Sy.11, 1995, s. 239. ‘bırakınız yapşınlar’ doktrininden esinlenen birinci kuşak haklar, Bulut, Sosyal Haklar, s. 29., AİHS’nin 2-21. maddelerinde şöyle sıralanmıştır: Yaşam ve özgürlük hakkı, kölelik yasağı, işkence yasağı, kişi olarak tanınma hakkı, etkili bir hukuk yoluna başvuru hakkı, keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma yasağı, adil yargılanma hakkı, mahremiyet hakkı, seyahat özgürlüğü, sığınma hakkı, vatandaşlık hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme hakkı, katılma hakkı.

³⁰⁴ Algan, s. 35.

³⁰⁵ Boucobza/Grundler/Pichard /Roman, s. 71.

nı da getirmesi, çalışan kesimler için sosyal bir risk doğurmuş buna karşı korunmak için de yeni bir takım hakların varlığına ihtiyaç duyulmuştur.³⁰⁶ Burjuva devrimi, feodalizme son vererek toprağa bağlı köleliği sonlandırmışken söz konusu gelişmeler “ücrete bağlı köleliği” ortaya çıkarmıştır.³⁰⁷ Daha öncesinde de belirtildiği üzere, birinci kuşak haklar burjuvazi ile aristokrasi arasındaki çatışmaya dayanırken ikinci kuşak haklar, anılan süreç sonunda oluşan işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki sınıf çatışmasına dayanmaktadır.³⁰⁸ Klasik Liberalizmin savunduğu ve birinci kuşak hakların konusunu oluşturan insan hakları anlayışı aslında herkesi değil, sosyo-ekonomik olarak daha güçlü olanları koruyor³⁰⁹, küçük bir zümre yararlanabiliyordu.³¹⁰ Bireyci ve liberal düşüncenin devlete yüklemiş olduğu karışmama şeklindeki pasif rol, aslında toplumsal yaşamda yoksulluklar içindeki büyük kitlelerin tamamen kendi kaderlerine terkedilmeleri sonucunu doğuruyordu.³¹¹ Örneğin insanların yaşam hakkı vardı ama basit hastalıklar karşısında bile çaresizlik içindeydiler, ne doktora gidecek ne de ilaç alacak maddî güçleri yoktu; konut dokunulmazlıkları vardı ama konutları yoktu.³¹² İşçi sınıfı da, sanayi devrimi ile birlikte bu toplumsal ortamda doğdu ve toplumsal muhalefeti oluşturdu.³¹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle de XX. yüzyılın başında, 1776 Amerikan ve 1789 Fransız Bildirilerinde ortaya çıkan ve “hukuksal özgürlük” olarak nitelenebilecek hak ve özgürlüklerin, herkes için “gerçek özgürlük” haline dönüşmesi³¹⁴, sosyo-ekonomik yönden zayıf olan kesimlerin desteklenmesi,³¹⁵ işçi sınıfı tarafından yürütülen mücadelenin amacını oluşturuyordu. Bütün bu gelişmeler ve düşün-

³⁰⁶ Ş. Gürçağ Tuna, “Sosyal Hakların Analizi”, İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009, s. 135.

³⁰⁷ İzzettin Önder, “Sosyal Hakların İrdelenmesi”, İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009, s. 18.

³⁰⁸ Yavuz Sabuncu, Anayasaya Giriş, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Yenilenmiş 14. Baskı, Ankara 2009, s. 43.

³⁰⁹ Algan, s. 36.

³¹⁰ Karakehya, s. 111.

³¹¹ Kapani, Hürriyet, s. 51.

³¹² Karakehya, s.111; Bulut, Sosyal Haklar, s. 29.

³¹³ Kaboğlu, Kültürel Haklar, s. 105.

³¹⁴ Kaboğlu, İnsan Hakları, s. 122.

³¹⁵ Karakehya, s. 111.

celer, temelinde, XIX. yüzyıldan başlayarak insan hakları anlayışında önemli bir gelişme oldu. İnsan haklarının sadece bir özgürlük değil; aynı zamanda devletten bir hizmet, edim isteme yetkisi veren haklar olduğu düşüncesi yerleşti.³¹⁶ Böylelikle haklar gerçekten kişinin yaşamında var hale gelecekti. Devlet, artık temel hak ve özgürlüklere karşı potansiyel bir tehdit değil; aksine, olumsuz piyasa ve çalışma koşullarına karşı hakların sığınağı, koruyucusu haline geliyor³¹⁷, bir takım ödevler yükleniyor, hak ve özgürlükler nitelik değiştiriyordu.³¹⁸ Toplumun tüm kesimlerini özellikle de sosyo-ekonomik bakımdan zayıf konumda olanlarının insan haklarından tam olarak yararlanmasını sağlayan bir takım kamusal hizmetler, hak olarak kabul ediliyordu.³¹⁹

Böylelikle hem devletin fonksiyonlarında hem de insan haklarının içeriğinde sosyal yönde bir gelişme ve artış ortaya çıkmıştır.³²⁰ Özellikle II. Dünya Savaşından sonraki dönemde sosyal haklar alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde yeni bir savaşın yaşanmaması için yoksulluğun ortadan kaldırılması, işsizliğin olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi ve insanların gelecek güvencesine sahip olması gerekir. Bunun için de devletin fonksiyonlarında bir genişleme olmalıdır. “Devlet, sadece ekonomik sistemi ve serbest pazarın işleyişi ile ilgili değil, sosyal alanda da düzenlemeler yapmalıdır” düşüncesi öne çıkmıştır.³²¹ Öte yandan demokrasi anlayışı da değişmiş, hak bildirileri ile ortaya çıkan ve klâsik olarak nitelenebilecek demokrasinin, acımasız özgür girişim ve rekabet koşullarının ortaya çıkardığı haksızlık ve adaletsizliği³²² gidermek için özgürlük, eşitlikle örülü bir sentez içinde gerçekleşecektir. Böylelikle XX. yüzyılın demokrasisi artık sosyal bir nitelik kazanacaktır.³²³ Ancak hemen belirtilmelidir ki söz konusu hakların hukuken kabul edilmeleri fikri olarak ortaya çıkışlarından çok sonraya denk gelmektedir. 1948 tarihli İHEB, 1966 tarihli

³¹⁶ Karakehya, s. 112.

³¹⁷ Coşkun, s. 598.

³¹⁸ Annie Gruber, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ve Sosyal Haklar” Çev.: Erdem Özdemir, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 255.

³¹⁹ Bulut, Sosyal Haklar, s. 30.

³²⁰ Hazır, Anayasa, s. 88.

³²¹ Ali Güzel, “Sosyal Devlet ve Sosyal Haklar”, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 284.

³²² Sencer, s. 4.

³²³ Tunaya, s. 207.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi³²⁴ ve ilk örnekleri olan 1917 Meksika, 1919 Alman (Weimer), 1921 Yugoslavya, 1923 Polonya, 1931 İspanyol gibi anayasalarda ilan edilmeleri XX. yüzyılda olmuştur.³²⁵ Bu hukuksal evrim, yoksulluğu açıkça insan haklarına karşı bir ihlâl olarak ilan etmiş ve temel hakların bu şekilde ilan edilmesini de yoksulluğa karşı bir araç haline getirmiştir.³²⁶

Konusu, niteliği ve yararlanıcıları yönlerinden birbirinden ayrılan ve türdeş bir bütün oluşturmadığı belirtilen, öğretide ve gerek ulusal gerekse uluslararası hukuk belgelerinde genellikle “ekonomik ve kültürel” hakları da içeren bir anlatımla belirtilen sosyal haklar kavramını tanımlamak son derece güçtür.³²⁷ Diğer taraftan, gerek anayasalarda; gerekse sözleşmelerde güvence altına alınmakla birlikte, tanımlanmamaktadır.³²⁸ Bununla birlikte, hukuk doktrininde çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. İskandinav ve Anglo-sakson doktrininde, maddî ölçütü ön plana alan tanımda sosyal haklar, genel anlamda toplum üyelerinin refahını amaçlayan, bir ihtiyaca cevap veren, çalışan kesimlere olduğu kadar en güçsüz konumda bulunanlara da

³²⁴ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 71.

³²⁵ Gözler, s. 512.

³²⁶ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 71.

³²⁷ Mesut Gülmez, “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009, s.9; Berdal Aral, “Bir İnsan Hakkı Olarak Kültürel Haklar”, İçinde: Türkiye’de İnsan Hakları, Ed.:Oya Çiftçi, TODAİ Yayınları, 2000, s. 417.

³²⁸ Christian Grellois, “Sosyal Hakların Kaderi”, Çev.:Hülya Dinçer-İrem Yeşiltürk, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 289., “Uluslararası Belgelerde, kültür kavramı birbirinden farklı anlamlarda kullanabilmektedir. Bu kavram birinci anlamıyla, insanlığın biriktirdiği maddi miras olarak kullanılmaktadır. İlgili uluslararası insan hakları belgelerinde, bireylerin bu mirastan eşit bir şekilde yararlanma hakkı olduğu belirtilmiştir. Bu hakkın doğal uzantısını da, daha fazla kültür birikimini ve daha fazla insanın bu haktan yararlanma hakkını öngören kültürel kalkınma hakkı oluşturmaktadır. Söz konusu kavram ikinci anlamıyla sanatsal ve bilimsel üretim süreci anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamıyla kültürel haklar, ürün oluşturma, müzeler, konserler, yayımlar yoluyla başkalarının oluşturulmuş olanlardan yararlanmayı içermektedir. Bu yönüyle sanatçı ve yazarların otoriter rejimlerce cezalandırılması söz konusu hakkın ihlali anlamına gelmektedir. Kültür, daha çok antropolojik bir karakter taşıyan üçüncü anlamıyla, bir sosyal gurubu benzeri sosyal gruplardan ayıran maddi ve manevi faaliyet ve ürünlerin toplamı olarak kullanılmaktadır. Burada kültür, belirli değer ve sembollerden oluşan tutarlı ve düzenli bir iç sistem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamıyla, her kültür grubunun kimliğini koruma hakkı vardır”:Aral, s. 418.

uygulanabilen, bir güvence fikrini ifade eden, sosyal kökenli haklar olarak tanımlanmıştır.³²⁹

Türk Hukukunda da maddî ölçütü dikkate alan bir tanımda sosyal hakların, sosyo-ekonomik yönden güçsüz olanların korunmasını ve öncelikle özel olarak korunmaya muhtaç sosyal sınıflar, elverişsiz konumdaki kişi, grup ya da kesimleri ve toplumdan dışlanan kişiler için ekonomik ve sosyal adaleti ve eşitliği gerçekleştirmeyi, gelir dağılımını iyileştirmeyi amaçlayan haklar olduğu belirtilmişken,³³⁰ teknik ölçüte göre yapılan bir tanımda ise sosyal hakların, toplumun güçsüz kesimlerinin insan onuruna yakışan bir hayat sürdürebilmeleri için devletin önlemler alması ya da doğrudan edimlerde bulunması şeklinde olumlu yükümlülükleri yerine getirmesiyle gerçekleşen haklar olduğu vurgulanmıştır.³³¹

Öğretide, tanımlama yerine daha çok söz konusu hakların niteliklerinin ortaya konulmasına çalışıldığı görülmektedir. Buna göre, yalnızca kamusal değil aynı zamanda özel-sosyal alana ilişkin olan sosyal haklar³³², insan haklarının bölünmez bir parçası ve onun tamamlayıcısıdır.³³³ İçerikleri son derece belirsiz olan söz konusu hakları³³⁴, kişiler doğrudan doğruya ve kendileri kullanamamakta, genellikle devletin belirlediği bir sosyal politika çerçevesinde kullanılmakta bu nedenle de birinci kuşak hakların aksine yargısal denetim içine alınması zorlaşmaktadır.³³⁵ 'Belli bir durumdaki insanın hakkı' olan sosyal haklar, bir aileye veya çalışanlar kategorisine mensup olmak, işsiz, hasta, yaşlı olmak gibi özel bir statüye bağlı olarak elde edilmektedir.³³⁶ İçinde yaşadığı tarihsel, ekonomik ve sosyal gerçeklik içindeki insanı esas alan sosyal haklar,³³⁷ 'bir yetim hakkı' olmayıp;³³⁸ sosyal adaletsizliğe karşı mücadele etmeye imkân sağlayan bu yönü-

³²⁹ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 72.

³³⁰ Gülmez, Sosyal Haksızlık, s. 10.

³³¹ Kaboğlu, Kültürel Haklar, s. 112.

³³² İrem Fatma Çağlar, "Feminist Perspektiften İnsan Hakları" HFSA, 7.Kitap, 2003, s. 46.

³³³ Rüçhan Işık, " Toplu Şikayet Prosedürü", İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s.62; Grellois, s. 290.

³³⁴ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 72.

³³⁵ Işık, s. 62.

³³⁶ Groppi, s. 206.

³³⁷ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 72.

³³⁸ Grellois, s. 289.

le de sosyal devletle ilgili olan haklardır.³³⁹ Bu haklar, sosyal devletin olmasa olmaz araçlarıdır.³⁴⁰

Diğer taraftan, sosyal hakların uluslararası kaynakları arasında gösterilen sözleşmelere örnek olarak, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB)³⁴¹, 1966 tarihli Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKUS)³⁴², bölgesel nitelikte olan 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı (ASŞ)³⁴³ ile 1995 tarihli gözden geçirilmiş Avrupa Şartı³⁴⁴ ve sosyal ve kültürel haklar üzerine yazılmış İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi'ne Ek Protokol³⁴⁵ verilmektedir. BM Sisteminde sosyal hakların kaynağı olarak ESKUP ve İHEB ön plana çıkmaktadır.³⁴⁶

ESKUP'un uygulanmasının denetimini sağlayan uluslararası organ olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Sözleşme'nin hükümlerini yorumlamak suretiyle şu hakları ortaya koymuştur:³⁴⁷ Barınma hakkı, yeterli besin alma hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, su hakkı, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan faydalanmada kadın ve erkeğin eşitliği hakkı, fikri ve sanatsal mülkiyet hakkı, iş hakkı, sosyal güvenlik hakkı, ayrımcılığa uğramama hakkı, engelli ve yaşlı

³³⁹ Boucobza/Grundler/Pichard/Roman, s. 71.

³⁴⁰ Özbudun, Anayasa Hukuku, s. 110.; Gülmez, Sosyal Haklar, s. 127.

³⁴¹ Türkçe metin için bkz. http://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html; Öğretide, İHEB'in aynı zamanda uluslararası sosyal hakların da temeli olduğu, Bildiri'nin başlangıç bölümünde, "insanın en yüksek gayesi olarak" insanlığının sadece konuşmak ve inanmakta özgür olduğu değil, aynı zamanda 'korku ve sefaletten arınmış' olduğu bir dünyanın ortaya çıkışını gösterdiği, yine başlangıç bölümünde hakların amacının, toplumsal ilerleme ve en iyi hayat şartlarının oluşturulması olduğunun ilan edilerek BM Andlaşması'na (kurucu andlaşma) gönderme yapıldığı, 22- 25 arası maddelerinin sosyal haklara ayrıldığı, diğer sözleşmelerde tanınan hakların özlerini barındırdığı belirtilmektedir. Jean-François Kombe-Akandji, "Sosyal Hakların Uluslararası Kaynakları", Çev.: Gülten Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 38.

³⁴² Türkçe metin için bkz. <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/3507--Ekonomik,-Sosyal-ve-Kulturel-Haklara-Iliskin-Uluslararası-Sozlesme.pdf>

³⁴³ Türkçe metin için bkz. 09/04/2007 tarihli ve 26488 sayılı RG.

³⁴⁴ Türkçe metin için bkz. 03/10/2006 tarihli ve 26308 sayılı RG.

³⁴⁵ Türkçe metin için bkz. <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/127a3--Insan-Haklari-ve-Temel-Ozgurluklerin-Korunmasına-Iliskin-Sozlesme%E2%80%99ye-Ek-Protokol.pdf>

³⁴⁶ Jean-François Kombe-Akandji, "Sosyal Hakların Uluslararası Kaynakları", Çev.: Gülten Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 37.

³⁴⁷ Kombe-Akandji, s. 39.

gibi özel grupların korunmasına ilişkin kimi haklar.³⁴⁸ Sosyal hakların diğer bir kaynağı olan ve amacı Avrupa düzeyinde, temel hakların bölünmezliği bağlamında³⁴⁹ AİHS'nin tamamlayıcısı olarak İHEB'nin uygulanmasını sağlamak olan³⁵⁰ ve sosyal hakları somut güvencelere bağlayan ASS,³⁵¹ içinde bulunduğumuz yüzyılın gelişim çizgisine uygun olarak bütün sosyal hakları 19 temel madde içinde geniş bir ideal liste içinde sıralamıştır. Şart'a taraf devletler, bu geniş listenin bütün hükümleri ile bağlı olmak zorunda olmamakla birlikte "asgari çifte çekirdek" olarak tabir edilen 10 temel maddenin gereklerine uymak zorundadır.³⁵² Şart'ı onaylayan devletler, insan haklarının bölünmezliğine ve karşılıklı etkileşimine bir anlam sağlama amacıyla yola çıkmışlardır. Devletler, Şart tarafından tanınan haklar için sadece yasal girişimler başlatmak değil; hakların tam manasıyla uygulanabilmesini sağlayacak özgün, somut girişimlerde de bulunmak zorundadır.³⁵³

Öğretide bu zorunluluğun, Avrupa Sosyal Şartında yer alan "... hakların etkin bir şekilde yerine getirilebilmesi için, taraf Devletler...yapmalar" ibaresinin "herkesin hakkı vardır" şeklindeki yorumuna dayandığı belirtilmektedir. Hemen belirtilmelidir ki 1982 Anayasası'nın 90. maddesi uyarınca ASS 'ı Türk Hukukunda önemli bir yere sahip kaynaktır.³⁵⁴ Konuya iç hukuklar penceresinden bakmadan önce öğretilerde ifade edilen, sosyal haklara tanınan alanın, ülkelerin tarihsel geçmişleri, sosyo-ekonomik gerçeklikleri ile ilgili olduğu³⁵⁵ görüşünü belirtmek istiyoruz. Devamla Orta ve Doğu Avrupa'nın yeni demokrasilerinde, sosyal haklar doğrudan sosyal haklar olarak düzenlenip ve gruplandırma yapılırken de bu haklar genellikle ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisine dahil edilmiş, metinler farklı şekiller-

³⁴⁸ Kombe-Akandji, s. 39.

³⁴⁹ Jimena Luis Quesada, "Avrupa Sosyal Şartının İç Hukukta Uygulanması" Çev.: İbrahim Ö. Kaboğlu, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 65.

³⁵⁰ Chablais Fabrızzi, "Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şart:Son Gelişmeler", Çev.: Gülден Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012, s. 53.

³⁵¹ Grellois, s. 290.

³⁵² Münci Kapani, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 64.

³⁵³ Fabrızzi, s. 53.

³⁵⁴ Quesada, s. 65.

³⁵⁵ Gruber, s. 245.

de oluşturulmuştur. Sübjektif haklar, program hükümler veya devletin amaçları şeklinde düzenlenmiştir. Bu demokrasilerden Polonya'da Anayasa'nın başlangıç hükümlerinde³⁵⁶ yer alan sosyal adalet, devletin

³⁵⁶ Polonya Anayasası'nın 65.maddesinin 5.fıkrası (Anayasanın Türkçe Metni için bkz. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-Polonya%20385-438.pdf>) devlete tam istihdam yönünde politika oluşturma görevini vermektedir. Bu konuda da takdir hakkı tanımakla birlikte bu yetki önünde, anayasal engeller bulunmaktadır. Diğer taraftan başta Çek Anayasası (Anayasanın Türkçe Metni için bkz.<http://translate.google.com.tr/translate?hl=trTR&dr=0&langpair=en%7Ctr&u=http://www.psp.cz/cgi-bin/eng/docs/laws/1993/1.html>) olmak üzere söz konusu demokrasilerde, insan onuru, insanın onurlu bir yaşam sürmesi kavramı, sosyal haklar alanında çekirdek bir alanın oluşturulmasında önemli rol oynamaktadır. Arnold, s. 218-219. Alman Anayasası (<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-Almanya%20209-276.pdf>) ise doğrudan sosyal hakları koruma altına almak yerine 20.maddenin 1.fıkrasıyla, objektif nitelikte bir norm olan sosyal devlet ilkesi çerçevesinde konuya yaklaşmaktadır. Arnold, s. 203. İspanya Anayasasında(<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-%C4%B0spanya%20533-584.pdf>) benzer bir nitelik taşımaktadır. İtalya Anayasası'nda(<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-%C4%B0talya%20319-354.pdf>) birçok sosyal hak tanınmıştır. Bu olgu İtalyan anayasal sisteminin temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Öyle ki, sosyal haklara ilişkin iki hüküm, temel ilker olarak nitelenen bölümde yer almaktadır. Groppi, s. 203. Belçika Anayasası'nda ise 23 ve 24. maddelerinde sosyal haklar sınırlı olarak sayılmış, insan onuru temelinde devletin, Anayasada belirtilen sosyal, ekonomik ve kültürel hakların hayata geçirilmesi için yasal düzenlemeleri yapmak konusunda sorumluluğu belirtilmiştir. Gruber, s. 247. Danimarka Anayasası (<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/06-DAN%C4%B0marka%20149-168.pdf>) sosyal haklara 3 maddesinde yer vermiştir. Bunlardan, çalışma hakkından sübjektif bir hak olarak söz eden 75. maddesi ile ilköğretimde parasız eğitim alma hakkını objektif bir hak olarak düzenleyen 76. maddesi öne çıkmaktadır. Gruber, s. 248. 1946 tarihli Fransız Anayasası (<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>)ise, politik, sosyal ve ekonomik ilkelerin çağımızda özellikle gerekli olduğunu açıklamaktadır. Gruber, s. 250. Türk Hukukunda ise sosyal haklar, ilk olarak Batılı örneklerine uygun olarak 1961 Anayasası'nda düzenlenmiştir. Sosyal devlet anlayışı ve onun gereği olan kurumların Anayasanın getirmiş olduğu en önemli yeniliklerden biri olduğu söylenebilir. Güzel, s. 282. Sosyal devletin araçları olarak sosyal haklar güvenceye alınmıştır. 1982 Anayasası da 1961 Anayasası gibi, 2. maddesinde Cumhuriyetin niteliklerinden birinin sosyal devlet olduğunu vurgulamaktadır. Diğer taraftan her iki Anayasa da kişinin 'vazgeçilmez, dokunulmaz ve devredilemez' hak ve özgürlüklerini sınırlayan siyasi, ekonomik ve sosyal bütün engelleri kaldırma, maddî ve manevî varlığını geliştirme hakkının sağlanması için gereken şartları oluşturma görevini Devlete vererek soyut özgürlükleri değil; onların fiilen kullanılabilmesinin önünü açma yolunu tercih etmiştir. Ö. İbrahim Kaboğlu, "Hak ve Özgürlükler Alanındaki Gelişmelerin Anayasa'ya Yansıtılması Sorunu", AYD, Sy.11, 1995, s. 241.; 1982 Anayasası'nın, "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" başlığını taşıyan İkinci Kısım Üçüncü Bölümünde sosyal haklara geniş bir şekilde yer verilmiştir: Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti (md.48), Çalışma Hakkı ve Öde-

amacı olarak hukuk devleti ile bütünleştirilmiş olup anayasal içtihadı şekillendirmektedir. Program hükümler kanun koyucu tarafından somutlaştırmaya ihtiyaç duysa da Polonya'da bireyin, programın asgari düzeyde gerçekleştirilmesine ilişkin sübjektif (öznel) bir hakkı bulunmaktadır.³⁵⁷

b.3- Üçüncü Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı ve Bu Haklar

İnsan haklarının amacı olan insan onuru, zamanın, yaşam biçimlerinin değişmesiyle birlikte farklı tehditlere maruz kalmakta bu da yeni bir takım hakların ortaya çıkışını gündeme getirmektedir.³⁵⁸ XX. yüzyılın ikinci yarısında, bilimsel teknik ilerlemeler çerçevesinde ortaya çıkan, toplumsal ve uluslararası dengesizlik ve çatışmalar, savaş-barış ikilemi, silah üretim aygıtları ve uluslararası çıkar-sömürü düzeni gibi yeni bir takım sorunlar, III. Kuşak hakların doğumunu tetiklemiştir.³⁵⁹ Üçüncü kuşak haklar olarak nitelendirilen haklar, farklı özellikleri dikkate alınarak³⁶⁰, “dayanışma hakları”³⁶¹, “halkların hakları” ve “kolektif haklar (grup hakları)”³⁶², “yeni insan hakları”³⁶³ olarak adlandırılmışlardır. Bu hakları “dayanışma hakkı” olarak niteleyenlere göre söz konusu haklar, çevre ve doğal ortamındaki insanın haklarıdır. Dengeli bir çevrede barış içinde³⁶⁴ hayat için devletlerin uluslararası alanda işbirliği gerekmektedir.³⁶⁵ Ayrıca, sivil toplum

vi (md.49), Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı (md.50), Sendika Hakkı (md.51), Toplu Sözleşme Hakkı (md.53), Grev Hakkı (md.53), Ücrette Adaletin Sağlanması (md.55), Sosyal Güvenlik Hakkı (md.60), Sosyal Güvenlik Bakımından Özellikle Korunması gerekenler (md.61).

³⁵⁷ Öğretide, bir sübjektif hakkın varlığından bahsedebilmek için dört unsurun varlığı gerekli görülmektedir. Buna göre, hakkın açıkça tanımlanmış olması, haktan yararlanacak olanların bilinebilir olması, söz konusu hakkın hayata geçmesini, ona riyeti sağlayacak açıkça belirlenmiş bir organın varlığı ve hakkın konusuna ilişkin bir uyumsuzluğun ortaya çıkması durumunda buna ilişkin başvuru yapılabilecek yargısal bir makamın olması gerekir. Silvio Marcus Helmons, “İnsan Hakları Alanında Yeni Gelişmeler”, İçinde: Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, Ankara 2001, s. 159.

³⁵⁸ Helmons, s. 158.

³⁵⁹ Kaboğlu, Kültürel Haklar, s. 106.

³⁶⁰ Algan, s. 52.

³⁶¹ Helmons, s. 159.; Uygun, Kuram, s. 33.;Tepe, s. 13.; Şengül, s. 369.; Kaboğlu, Özgürlükler, s. 123.

³⁶² Rand, Haklar, s. 325.

³⁶³ Gözler, s. 512.

³⁶⁴ Kaboğlu, Özgürlükler, s. 246.

³⁶⁵ Bulut, Sosyal Haklar, s. 3.1

kuruluşlarının, iletişim araçlarını da kullanarak uluslararası düzeyde yürütmüş oldukları etkinliklerin de bu çerçevede önemi büyüktür.³⁶⁶

Bu haklar konularını evrensel değerler oluşturan, devletin sınırlarını aşan insanlık ailesinin tüm üyeleri arasındaki dayanışmayı dile getiren³⁶⁷ bu anlamda uluslararası toplumun dayanışma ödevlerini ve bu çerçevede devletin sorumluluklarını tanımlayan haklardır.³⁶⁸ Kamu kurumlarından yerel yönetimlere varan bir çerçevede bireylerin ve toplulukların müdahale ve katkısıyla anlam kazanmaktadırlar.³⁶⁹ Birinci kuşak haklar bakımından devletin daha çok negatif, ikinci kuşak haklar bakımından daha çok pozitif tutumu yerini, söz konusu haklar bakımından devletin, kişiler ve gruplar ile dayanışma içinde olmasına bırakmıştır.³⁷⁰ “halkların hakları” olarak adlandırılanlar ise, bu haklardan yararlananlardan yola çıkmaktadırlar. Buna göre ilk iki kuşaktan yararlananlar sadece bireylerken bu hakların yararlanıcıları, bireyler olabileceği gibi çeşitli büyüklükteki grup ya da halklar da olabilir. Ancak burada asıl vurgulanan birey ya da insan değil, halktır. Bu yönüyle de ilk iki kuşaktan net bir şekilde ayrılmaktadırlar.³⁷¹ Söz konusu haklar özellikle 1960’lardan sonra ortaya çıkmıştır. Önceleri bir takım uluslararası sözleşmelerde tanınmışlar sonrasında ise iç hukuk belgelerinde de düzenlenmişlerdir. Örneğin çevre hakkı, ilk defa 1972 yılında Stockholm Bildirisi’nde³⁷² tanınmıştır. Bu hak daha sonra iç hukuklarda düzenleme konusu olmuştur. Anayasal düzeyde İsveç’te, 1978’de İspanya’da, 1984’ de İsviçre’de, 1985’ de Avusturya’da, 1988’ de Brezilya’da tanınmıştır.³⁷³ Bu haklara örnek olarak, barış hakkı, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, gelişme hakkı³⁷⁴, siyasal, kültürel ve ekonomik self determinasyon hakkı, insanlığın ortak mirasına katılma ve bunlardan yararlanma hakkı, felaket yardımı hakkı, iletişim hakkı, farklı olma hakkı, beslenme hakkı, var olma hakkı³⁷⁵ verilebilir.

³⁶⁶ Aybay, s. 63.

³⁶⁷ Kaboğlu, İnsan Hakları, s. 123.

³⁶⁸ Şengül, s. 370.

³⁶⁹ Kaboğlu, Çevre Hakkı, s. 31.

³⁷⁰ Uygun, Kuram, s. 40.

³⁷¹ Algan, s. 52.

³⁷² Bkz. http://chk.barobirlik.org.tr/dokuman/kitaplar/cevreveinsan/1_2.pdf

³⁷³ Gözler, s. 513.

³⁷⁴ Helmons, s. 159.

³⁷⁵ Algan, s. 53.

SONUÇ

Tüm devletler insan haklarına anayasalarının başında yer vererek, devletin, insan haklarına saygılı, hattâ insan haklarına dayalı olduğunu hüküm altına almaktadırlar. Öğretide, insan haklarını, insanlık tarihi kadar geriye götüren görüşler de olmakla birlikte bu olgunun, modernitiyle birlikte var olduğu görüşü daha hakimdir. Buna göre, insan hakları devletin meşruluğu çerçevesinde ileri sürülen teoriler, özellikle de sosyal sözleşme ve doğal haklar doktrini ile yakından ilgilidir.

İnsan haklarının pozitif hukuktan bağımsız olduğunu hattâ onun bir adım önünde gittiğini açıkça ortaya koyan bu tanımlara göre, bir hakkın insan hakkı olabilmesi için mutlaka hukuksal bir düzenlemeye konu olması gerekli değildir. İnsan hakları kavramı gerek ulusal gerekse uluslararası hukukta pozitif hukuka taşınmamış olan hakları da içermektedir. Varlıkları pozitif hukuktan bağımsız olup, geçerliliklerini, üstün bir ahlâki ilkedenden almaktadırlar. İnsan haklarıyla pozitif hukuk arasında çift yönlü bir ilişki söz konusudur. İnsan hakları, pozitif hukukça düzenlendiği ölçüde hayata geçecek iken, pozitif hukukta, insan hakları gibi üst ilkeye dayanarak, kurallaşır kurumsallaştıkça değer kazanacaktır. Bu yönüyle insan hakları, pozitif (aktüel) hukuk düzenlerinin değer ölçüsüdür. Mevcut hukuk sistemlerinin iyileştirilmesinde başvurulacak ilk ve temel standarttır.

Hukukun en önemli sorunlarından birini, birbirinden ayırt edilmesi güç olan hak ve özgürlük kavramları oluşturmaktadır. Çoğunlukla birlikte kullanılsa da zıt görüşlerin varlığına rağmen genellikle bunların aynı kavramlar olmadığı dile getirilmektedir. Diğer taraftan Anayasal ve yasal metinlere, yargı kararlarına ve öğretiyeye bakıldığında hak ve özgürlük sözcüklerinin, birbiri yerine ya da birlikte kullanıldığı da görülmektedir. 1961 ve 1982 Anayasaları "Temel Haklar-Temel Hürriyetler" kavramlarını adeta eş anlamlı gibi kabul etmiştir. Benzer şekilde 1961 Anayasamızın pek çok alanda esin kaynağı olan 1949 tarihli Alman Anayasası da "Temel Haklar" başlığı altında "özgürlükleri" düzenlemiştir.

İnsan hakları çeşitli şekillerde sınıflandırılırsa da aslında hep aynı amaca yönelmişlerdir ki o da insan onurunun korunmasıdır. Aynı zamanda, insan hakları için düşünsel anlamda bir başlangıç noktası

olduğu da kabul edilen insan onuru, insan kişiliğinin içeriğini oluşturmaktadır. Bütün insan hakları, insan onurunun hayata geçmesi için gerekli görülmüştür ve insan onurundan kaynaklanmışlardır. Bu anlamda insan onuru, insan hakları kavramının öncüsü ve temelidir.

İnsancıl hukuk özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, silahlı çatışmaların artması ve terör hareketlerinin yaygınlaşması ile birlikte büyük önem kazanmaya başlamıştır. Bu hukuk dalının varoluş nedeni savaş olgusudur. İnsancıl hukuk, insanlığa büyük acılar veren savaşın hem önlenmesi hem de buna rağmen gerçekleşmesi durumunda yıkıcı ve zararlı etkilerinin sınırlandırılması, bu amaçla hangi tür silahların kullanılmayacağı, hangi insanların ve şeylerin hedef haline getirilemeyeceği çatışmaya taraf olmayan masum (sivil) insanların korunması, esirlerin nasıl bir muamele göreceği, çatışmadan zarar gören ya da görebilecek toplum kesimlerinin başta mal ve mülkleri olmak üzere doğa ve kültürel mirasın nasıl korunacağı ve daha pek çok konuyu kurala bağlayan sözleşme veya teamül kökenli hukuk kurallarıdır.

İnsan haklarının, geçmişten günümüze kadar öğretilerde farklı amaç ve biçimlerde sınıflandırıldığı bilinmektedir. İnsan haklarının devamlı olarak bir gelişim çizgisinde olması ister istemez insan haklarının sınıflandırılmasını gündeme getirmiştir. Öyle ki, insan hakları, kavramın ilk ortaya çıktığı andan itibaren değişik kriterlere göre ayrımlara tabi tutulmuş ve sınıflandırılmışlardır. Bunlar içinde en yaygın olarak kabul gören ve 1982 Anayasamız da dahil olmak üzere uluslararası sözleşmelerde de genellikle esas alınan; devlet ile birey arasındaki ilişkinin durumuna göre, 'negatif statü hakları' (devletten yana özgürlük), 'pozitif statü hakları' (devletten pozitif edimlerde bulunulmasını isteme hakkı), 'aktif statü hakları'(vatandaşlık hakları) şeklindeki kategorik sınıflandırılmadır. Söz konusu sınıflandırma öğretilerde klâsik insan hakları sınıflandırılması olarak nitelenmekte olup Türk öğretisi tarafından da uzun süre en yaygın kabul gören sınıflandırma olmuştur. Ayrıca, ilk kez Fransız Hukukçu Vasak tarafından 1979 yılında, hakların tarihsel olarak ortaya çıkışları ve evrimleri dikkate alınarak önerilmiş olan kuşaklara göre yapılan ve insan haklarını birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olmak üzere üç kategoriye ayıran sınıflama da bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akbulut İlhan, "İnsan Hakları", İHİD, No:719, 1991
- Akad Mehmet, "1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinin Getirdiği Özgürlük Anlayışı ve Türk Anayasalarına Etkisi", MÜHAD, s.30, Sayı belirtilmemiş
- Ağaoğulları Mehmet Ali, "Fransız Devriminin Birey-Devlet İlişkisi", AÜSBFD, C.XLIV, No:3-4, 1989
- Algan Bülent, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayınevi, Ankara 2007
- Arnold Rainer, "Almanya Anayasacılığında ve Orta ve Doğu Avrupa'daki Yeni Demokrasilerde Sosyal Haklar:Karşılaştırmalı Gözlemler",Çev.: Gülden Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Arslan Zühtü, "Postmodern Söylem ve İnsan Hakları", İçinde: Anayasa Teorisi, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008
- Aslan Betül, Devletin Temel Amaç ve Ödevleri Işığında Öznel Gelişim Hakkı, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, XII Levha Yayınları, İstanbul 2009
- Atalay Esra, "Yargısal Temel Haklar", İçinde: Prof. Dr. Şükrü Postacıoğlu'na Armağan, DEÜHFY, İzmir 1997 (Temel Haklar)
- Atalay Esra, "Sanat Özgürlüğü Temel Hakkının Hukukî Niteliği", DÜHFD, C.6, Sy.1, 2004(Sanat Özgürlüğü)
- Atar Yavuz, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınevi, 5. Baskı, Konya 2002
- Atasayan Gözde, Devletin Sosyal ve Ekonomik Ödevlerinin Sınırı", KHÜHFD, C.1, Sy.1, 2013
- Aybay Rona, İnsan Hakları Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005,
- Azarkan Ezeli, "Uluslararası İnsancıl Hukuk ve Birleşmiş Milletler Askeri Operasyonları", AÜEHFD, C.X, Sy.1-2, 2006
- Balkır Z.Gönül, Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Yayımlanmış Profesörlük Takdim Tezi, KÜY, Kocaeli 2009
- Balkız Neval Oğan, "Hukuk Dogmatiki Çerçevesinde İnsan Haklarını Tanımlama ve Kavramı Temellendirme Sorunu", HFSA, 13.Kitap, 2005
- Bolay Süleyman Hayri, "İnsan Haklarının Felsefi Temelleri", YTD, Sy.21, 1998
- Boucobza Isabelle/Grundler Tatiana/Pichard Marc/Roman Diane, "Fransız Öğretisi Söylevinde Sosyal Haklar: İnkâr ve Kabul Arasında", Çev.: Hülya Dinçer- İrem Yeşiltürk, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Bozkurt Enver, Türkiye'nin Uluslar arası Hukuk Mevzuatı, Nobel Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 1999
- Brahy Sylvie, "Avrupa Anayasası ve Türk Anayasası Bağlamında İnsan Hakları", AYD, Sy.22, 2005
- Bulut Nihat, Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, XII Levha Yayınları, İstanbul 2009 (Sosyal Haklar)
- Bulut Nihat, "Eski Yunan'dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış" EÜHFD, C.XII, Sy.3-4 (İnsan Onuru)
- Caniklioğlu Dikmen Meltem, "Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız", İçinde: Mahmut Tevfik BİRSEL' e Armağan, DEÜHFY, İzmir 2001

- Coşkun Vahap, "İnsan Hakları Kapsamı Üzerine Tartışmalar ve Liberal Perspektif", İçinde: Prof. Dr. Ergun ÖNEN'e Armağan, MÜHFY, İstanbul 2003
- Cranston Maurice, "İnsan Hakları Nelerdir?", Çev.:Atilla Yayla, İçinde: Sosyal ve siyasi Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999
- Çağlar İrem Fatma, "Feminist Perspektiften İnsan Hakları" HFSA, 7.Kitap, 2003
- Çeçen Anıl, İnsan Hakları, Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1989 (Haklar)
- Çeçen Anıl, "İnsancıl Hukuk Nedir?", Ulus Gazetesi, 06.02.2012 (insancıl hukuk)
- Çoban Ali Rıza, "İnsan Haklarının Felsefi Temelleri", YTD, Sy.21, C.I, 1998
- Doğan İlyas, "Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Bakış", SÜHFD, C.13, Sy.2,2005
- Donnelly Jack, Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları, Çev.:Mustafa Erdoğan/Levent Korkut, Yetkin Yayınevi, Ankara 1995 (İnsan Hakları)
- Donnelly Jack, "Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights", The American Political Science Review, Vol.76, No.2, 1982 (Human Dignity)
- Döner Ayhan, İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2003
- Erdoğan Mustafa, "İnsan Haklarına Kavramsal Bir Yaklaşım", YTD, Sy.21, 1998 (Yaklaşım)
- Erdoğan Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi Yayınları,3.Baskı, Ankara 1999 (Demokrasi)
- Erdoğan Mustafa,"Başörtüsü, İnsan Hakları ve Teamüller", İçinde: Anayasa ve Özgürlük, Der.: Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınevi, Ankara 2002 (Teamüller)
- Erdoğan Mustafa, "Avrupa Birliği Anayasalarında Devletin Temel Nitelikleri", İçinde:Anayasa ve Özgürlük, Der.: Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınları, Ankara 2002 (Temel Nitelikler)
- Erdoğan Mustafa, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2011(Teori)
- Eroğul Cem, Anatüzeeye Giriş, İmaj Yayınevi, 8.baskı, 2005
- Eroğlu İzzet, Devletin İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005
- Fabrızzi Chablais, "Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şart:Son Gelişmeler", Çev.: Gülden Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Giritli İsmet/Sarmaşık Jale, Anayasa Hukuku Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku İstanbul 2001
- Göçer Mahmut, "Uluslararası İnsan Hakları Yargı Organları ve İnsancıl Hukuk", KHHD, Sy.57-58
- Gören Zafer, "Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması", AYD, Sy.9, 1992 (Kişiliğin Korunması)
- Gören Zafer, Temel Hak Genel Teorisi, DEÜHFY, 4. Baskı, İzmir 2000 (Temel Hak)
- Gören Zafer, Anayasa Hukuku, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006 (Anayasa)
- Gören Zafer, "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartının Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru", İTÜSBD, Yıl:6, Sy.12, 2007/2 (İnsan Onuru)
- Gölcüklü, Feyyaz/Gözübüyük, Şeref, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygula-

- ması, 11. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 4.Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara 2003
- Gözler Kemal, Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, C.II, Ekin Yayınevi, Bursa 2011
- Grellois Christian, "Sosyal Hakların Kaderi", Çev.:Hülya Dinçer- İrem Yeşiltürk, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Groppi Tania, "İtalya'da Sosyal Haklar", Çev.: Oya Boyar, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Gruber Annie, "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ve Sosyal Haklar" Çev.: Erdem Özdemir, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Gülmez Mesut, "İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar", İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009(Sosyal Haksızlık)
- Gülmez Mesut, "Türkiye'de Sosyal Haklar: Sosyal Şart Açısından Anayasa'da Sosyal Devlet ve Sosyal Haklardaki Uyumsuzluklar", İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012(Sosyal Haklar)
- Gümüş Ali Tarık, "Türk Anayasasında Kişinin Maddî Ve Manevî Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı" Yayınlanmış Yüksek Lisans Tez Özeti, *SÜHFD*, C.13, Sy.12, 2005
- Güzel Ali, "Sosyal Devlet ve Sosyal Haklar", İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Hazır Hayati, Anayasa Hukuku, Alter Yayınları, 3 Baskı, Ankara 2004
- Helmons Silvio Marcus, "İnsan Hakları Alanında Yeni Gelişmeler", İçinde: Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, Ankara 2001
- Hekimoğlu Mehmet Merdan, "İnsan Haklarının Temelini Oluşturan 'İnsan Onuru' Kavramının Anayasal Boyutları: Federal Almanya Örneği", *KHHD*, Sy.71-72
- Işık Rüçhan, " Toplu Şikayet Prosedürü", İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- İba Şeref, Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar, Turhan Kitapevi, 2.Baskı, Ankara 2008
- Ögütçü Muhlis, "Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk Işığında İnsan Hakları Alanında Bazı Kavramlar", *DEÜHFD*, C.7, Özel Sayı, 2005
- Özbudun Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 1995
- Özden Yekta Güngör, AYM'nin 30. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni Açılış Konuşması, İçinde: İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1994
- Özden Yekta Güngör, 6 Eylül 1981 de Türkiye Barolar Birliğinde düzenlenen "Adalet Yılına Açış" toplantısında yapmış olduğu konuşma, İçinde: İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1994
- Kaboğlu Ö.İbrahim, Kolektif Özgürlükler, DÜHFY, Diyarbakır 1989 (Özgürlük)
- Kaboğlu Ö.İbrahim, "Çevre Hakkı Karşısında İdare ve Yurttaş", İçinde: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, 1992 (Çevre Hakkı)
- Kaboğlu Ö.İbrahim, "İnsan Haklarının Gelişmeci Özelliği ve Anayasa Yargısı(İnsan Hakları Evresel Bildirgesinden Günümüze)", *AYD*, Sy.9, 1992 (İnsan Hakları)
- Kaboğlu Ö.İbrahim, "2001 Anayasa Değişiklikleri: Ulusal-Üstü Etkiden Ulusal Tepkiye", *AYD*, Sy.19, 2002 (Anayasa Değişiklikleri)

- Kaboğlu Ö.İbrahim, "Hak ve Özgürlükler Alanındaki Gelişmelerin Anayasa'ya Yansıtılması Sorunu", AYD, Sy.11, 1995(Özgürlükler)
- Kaboğlu Ö. İbrahim, "Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012 (Sosyal Haklar)
- Kapani Münci, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, 7.Baskı, Ankara 1993 (Hürriyet)
- Kapani Münci, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2011 (İnsan Hakları)
- Karakehya Hakan, "Ortaya Çıkışı, Kavramsal Gelişimi ve İçeriği İtibarıyla İnsan Hakları", *KHHD*, Sy.69-70
- Kombe-Akandji Jean-François, "Sosyal Hakların Uluslararası Kaynakları",Çev.: Gül- den Kurt, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayı- nevi, İstanbul 2012
- Kubalı H. Nail, Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Siyasi Rejimler, İstanbul 1964
- Kuçuradi Ioanna, "Etik İlkeler ve Hukukun Temel İlkeleri Olarak İnsan Hakları", HFS, 13. Kitap, 2004 (Etik İlkeler)
- Kuçuradi Ioanna, "İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Hakları", İçinde: Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı, Düz.:Bilgi Üniversitesi, 2008 (İnsan Onuru)
- Limbach Jutta, "Yüksek Yargıda İnsan Onuru İlkesi-Almanya'daki Durum", İçinde: Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı, Düz.: Bilgi Üniversitesi, 2008
- Marguenaud Jean-Pierre, " İnsan Hakları Avrupa Mahkemesinde Sosyal Hakların Korunması ve Sözleşmenin Geniş Yorumu" , Çev.: Gül- den Kurt, İçinde: Anaya- sal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Mumcu Ahmet/Küzeci Elif, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Turhan Kitapevi, Yenilenmiş 4.Baskı, Ankara 2007
- Önder İzzettin, "Sosyal Hakların İrdelenmesi", İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009
- Rand Ayn, "Kolektif Haklar", Çev.:Atilla Yayla, İçinde: Sosyal ve Siyasal Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999 (Haklar)
- Rand Ayn, "İnsan(ın) Hakları",Çev.:Atilla Yayla, İçinde: Sosyal ve siyasal Teori, Der.: Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1999 (İnsan)
- Sabuncu Yavuz, Anayasaya Giriş, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayımı, Ye- nilenmiş 14. Baskı, Ankara 2009
- Sales Eric, "Yargı Önünde Talep Edilebilir Konut Hakkı'nın İki Yönü", Çev.: Begüm Yıldız, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Sancar Mithat, "Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki", içinde: Devlet Aklı Kıskaçında Hu- kuk Devleti, Der.: Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Savcı Bahri, İnsan Hakları (Kanunilik Yoluyla Korunması),AÜSBFY, Ankara 1953 (Koruma)
- Savcı Bahri, "Siyasi İktidarı Hukukla Bağlama Çabasının Geçirdiği Seyir", *AÜSBFD*, C.XII, No:4, 1957 (İktidar)
- Seçer Barış, "Refah Sistemlerini Değerlendirmede Chan ve Bowpitt Kriteri: İnsan- lık Onuru", İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu III Bildiriler, Düz: Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü, Petrol İş Yayınları, No:16, 2011

- Sencer Muzaffer, "İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi", AİD, C.23, Sy.2, 1990
- Starck Christan "Özgürlük ile Güvenlik Arasındaki Gerilim İlişkisinde İnsan Onuru", İçinde: Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları Konferansı, Düz.:Bilgi Üniversitesi
- Şahin Adil, "Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme", AÜHFD, Sy.59, 2010
- Şengül Mihriban, "Neoliberal Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı", İçinde: Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları, Edt.:Selda Çağlar, Beta Yayınları, İstanbul 2010
- Tanör Bülent, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul 1994 (İnsan Hakları)
- Taşdemir Fatma, "İnsan Hakları Hukuku ve İnsancıl Hukuk Açısından Türkiye'nin Ayrımcı Terör Örgütü PKK İle Mücadelesi", GÜHFD, C.XVI, Sy.1, 2012
- Taşdemir Hakan/ Müderrisoğlu Ruhsar/ Tülüce Hicran, "12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinde Ek Uluslararası Silahlı Çatışmaların Kurbanlarının Korunmasına İlişkin 1 No'lu Protokol (I. Ek Protokol)" Kamu İş Yayınları, C.7, Sy.2, 2003
- Tepe Harun, "İnsan Hakları:Kavram, Kapsam ve Ölçüt", İçinde: Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları, Der.:Selda Çağlar, Beta Yayınları, İstanbul 2010
- Tuna Ş. Gürçağ, "Sosyal Hakların Analizi", İçinde: Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu I Bildiriler, Düz.: Akdeniz Üniversitesi, Belediye İş Yayınları, 2009
- Tunaya Zafer, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 4. Baskı, İstanbul 1980
- Uluç Güliz Aksun/Armağan Ahsen, "Avrupa İnsan Hak ve Özgürlükleri Hukukunda Türkiye'nin Bitmeyen Serüveni", YTD, Sy.22, 1998
- Uygun Oktay, Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları, TODAİ Yayınları, Ankara 1996 (Demokrasi)
- Uygun Oktay, "Çağımızın İnsan Onuruna Yöneltilmiş Tehditler Karşısında İnsan Haklarının Önemi", İçinde: Kamu Hukuku İncelemeleri, Der.: Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul 2011 (İnsan Onuru)
- Uygun Oktay, "İnsan Hakları Kuramı", İçinde: Kamu Hukuku İncelemeleri, Der.:Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul 2011 (Kuram)
- Yamaner Melike Batur, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Uluslararası İnsancıl Hukuk İlişkisi", İçinde: Erdoğan Teziç'e Armağan, GÜY, 2007
- Quesada Jimena Luis, "Avrupa Sosyal Şartının İç Hukukta Uygulanması" Çev.: İbrahim Ö. Kaboğlu, İçinde: Anayasal Sosyal Haklar, Ed.: İbrahim Ö. Kaboğlu, Legal Yayınevi, İstanbul 2012
- Yanık Murat, "1982 Anayasası'nın İnsan Hakları Anlayışının Uluslararası Belgeler ve Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Değerlendirilmesi", GÜHFD Prof. Dr. Attila Özer'e Armağan, C.XII, Sy.1-2, 2008
- Yazıcı Serap, Yunanistan Anayasası, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005
- Yıldırım Ramazan, İdari Başvurular, Mimoza Yayınevi, 2. Baskı, Konya 2006
- Yücel F Yonca, "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme", TBBD, Sy.91, 2010
- Zararsız M. Emin, "Devletin Egemenliği Kavramı ve İnsan Haklarının Korunması", YTD, Sy.21, 1998

İnternet Kaynakları

- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-Almanya%20209-276.pdf>
- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-Polonya%20385-438.pdf>
- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-%C4%Botalya%20319-354.pdf>
- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-Bel%C3%87%C4%Boka%2099->
- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-Bel%C3%87%C4%Boka%2099>
- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/06-Dan%C4%B0MARKA%20149-168.pdf>
- http://chk.barobirlik.org.tr/dokuman/kitaplar/cevreveinsan/1_2.pdf
- <http://demokratikanayashareketi.net.siteler.yh.com.tr/kategori/dunyadan-anayasalar/16761/isvec-anayasasi>
- <http://www.dusuncetarihi.com/makale/insan-ve-yurttas-haklari-bildirisi-1789>
- Sözleşmelerin Türkçe metni için bkz. <https://www.icrc.org/eng/home/languages/turkish/files/sozlesmeleri-protokolleri-conventions-protocols.pdf>
- <http://ihd.org.tr/index.php/san-haklarylgeleri-mainmenu-96/900-avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi.html>
- http://www.msb.gov.tr/asad/AskeriMevzuat/Uluslararası_Antlasmalar/Silahli_Catisma_Hukuku/Sch6.html; http://www.msb.gov.tr/asad/AskeriMevzuat/Uluslararası_Antlasmalar/Silahli_Catisma_Hukuku/Sch7.html
- <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/35501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf>
- <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/53-73.pdf>
- <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/83-93.pdf>
- <http://translate.google.com.tr/translate?hl=tr-TR&dr=0&langpair=en%7Ctr&u=http://www.psp.cz/cgi-bin/eng/docs/laws/1993/1.html>
- http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf
- http://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html